

Tanzimattan Cumhuriyete Siyasal ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi

Modernization Of The Political And Legal Structure From The Tanzimat To The Republic

Gürsoy Akça* - Himmet Hüür**

ÖZET

Osmanlı seçkinleri, Batı karşısındaki gerilemenin nedenlerini devlet örgütünün özelliklerine atfederek devlet aygıtının yapı ve işleyişinde yenilikler yapma yolunu tuttular. Batı gelişmişliği başlangıçta birtakım teknolojilerin aktarımı ile gerçekleştirilmeye çalışılmışsa da zamanla yenileşme çabalarının ilkeler ve örgütleri kapsamının gerekliliği anlaşılmıştır. Bu çerçevede ilkin kanun ve usuller aktarılmış, sonra bu kanun ve usullerin uygulanmalarını sağlayacak örgütler kurulmuştur. Batının sosyo-politik anlayışı temelinde oluşturulan bu yapılanma, geleneksel Osmanlı toplumsal yapı ve örgütlerinde köklü değişimlerin ortaya çıkmasını sağlamış, bu değişim süreci, geleneksel yönetim ve yargı kurumlarının işlerlik alanlarının sınırlanmasına neden olmuştur. Katılımcı bir anlayışın gelişmesi, Osmanlı yönetiminin monarşiden parlamenter sisteme dönüşüm sürecine olumlu katkılar sağlamıştır. Bu çalışmada Osmanlı siyasal ve hukuksal modernleşmesinin örgütsel yapısı ve dinamikleri incelenmeye çalışılmıştır.

ANAHTAR KELİMELER

Hukuksal Yapı, Siyasal Yapı, Tanzimat, Meşrutiyet, Osmanlı Modernleşmesi

ABSTRACT

Ottoman elites saw the causes of decay in the characters of state organization and attempted to make reform in the structure and functioning of the state apparatus. Although, in the beginning the western developments were adapted through transferring some of the technologies, in time was understood that the attempts at reform should contain the principles and organizations. In this framework, primarily laws and methods were transferred, and then organizations were established in order to apply these laws and methods. This restructuring based on the socio-political conceptions of the West led the emergence of fundamental change in the traditional Ottoman structure and organization. This process of change resulted in the limitation of the functions of traditional administrative and judiciary institutions. The

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Konya Sağlık Yüksek Okulu Öğretim Üyesi.

** Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

development of a participatory approach positively contributed to the process of transformation from monarchy to parliamentary system. This study makes a consideration of organizational structure and dynamics of the Ottoman political and legal modernization.

•

KEY WORDS

Legal Structure, Political Structure, Tanzimat (Reforms), MeŖrutiyet (Constitutional Monarchy), Ottoman Modernization

Giriş

Osmanlı modernleşme çabalarında din/mezhep kanalından gayrimüslim Osmanlı tebaası üzerinde koruyuculuk iddiasında bulunan büyük devletlerin isteklerini yerine getirmek, hatta onlar istemeden gayrimüslim tebaaya bazı haklar vererek iç işlerine müdahaleleri önlemek düşüncesi belirleyici olmuştur. Batı baskısı ve bu baskının içeride oluşturduğu yenilikçi akımın etkisiyle devletin siyasal ve hukuksal yapısında düzenlemelere gidilerek kişilerin toplumsal, siyasal, ekonomik ve hukuksal durumlarında iyileştirmeler yapmak, bu alanlarda keyfiliği ortadan kaldırarak kurumsal güvenceler sağlamak idari ve hukuksal modernleşme çabalarının temel amaçlarındandı. Bu anlamda can, mal ve onurun korunmasını içeren hükümleriyle Tanzimat Fermanı, Batı tipi anayasallaşma sürecinde önemli bir rol oynamış, Weberci anlamda gelenekler tarafından desteklenen kişisel sadakatin belirleyici olduğu patrimonyal hakimiyet biçiminden, rasyonalite ve soyut hukukun belirlediği bürokratik, yasal-rasyonel hakimiyet biçimine¹ geçişin ilk adımlarını oluşturmuştur. Meşrutiyet ise, kurumsal düzenlemelerle bu sürece hız kazandırmıştır.

Osmanlı Devletindeki genel modernleşme/Batılılaşma çabaları Batıya ait bir çok kurumun aktarımını ile sonuçlanmışsa da, bu çabalara ıslahatçı bir anlayış yön vermiş, devlet örgütü ve toplum yapısında eskinin kaldırılarak yeninin getirilmesi şeklinde değil, eskinin yanına yeninin konulması şeklinde beliren bir modernleşme benimsenmiş ve daha çok Tanzimat döneminde belirginlik kazanan bu anlayışla, dualist bir karakter devlet ve topluma hakim olmuştur. Aslında bu durum, Tanzimatın temeli olan eşitlik ve adalet anlayışına aykırıdır. Eşitlik ve adalet monist kurumların varlığını gerektirir. Yenileşmenin hukuksal bağlamında bir yandan geleneksel hukuk kural ve örgütleri varlık ve işlevlerini devam ettirirken, öte yandan Batıdan, özellikle de Fransa'dan kanunlar aktarılmış, yine Batıdan esinlenerek bu kanunları uygulayacak yargı örgütleri oluşturulmuştur. Yönetim alanında ise, kararların giderek düşüncelerin serbestçe ifade edildiği meclislerde alınmasına doğru işleyen bir süreç yaşanmıştır. Diğer taraftan monarşi yönetiminin taraftarlarının direnmeleri ve halkın uzun geleneklere bağlılığı bu alandaki çabaları zaman zaman aksatıcı işlev görmüş, katılımcılık temelinde oluşturulan kurumların yanında geleneksel kurumların varlıklarını sürdürmelerini doğurmuştur.

¹ Weber, 1978, 1006.

TANZİMATIN AYAK SESLERİ

Batı Avrupa’da kapitalizmin yükselişiyle birlikte siyasal ve hukuksal yapı değişime uğramış, devlet düzeni ve yasalar kutsal referanslardan uzaklaşarak gücünü ve meşruluğunu gitgide daha fazla insan düşüncesi ve dünyevi gereksinimlerden almıştır. Tüm dünyaya yayılan Batı Avrupa’daki gelişmeler Osmanlı sisteminin geleneksel temellerini sarsmaya başlamış ve İmparatorluk yeni duruma uyum sağlayacak düzenlemeler yapma gereğini hissetmiştir. Ancak Batı Avrupa’dan farklı olarak değişim ve düzenlemeler kültürel ve toplumsal dinamiklerin ateşlemesiyle değil, ekonomik, askeri ve siyasi bir zorunluluk tarafından belirlenmiştir. Bu anlamda Osmanlı sistemindeki değişim daha çok devlet sistemiyle ilişkili yeni düzenlemeleri kapsamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu onaltıncı yüzyıldan itibaren Avrupa devletleriyle ilişkilerinde çeşitli tavizler vermiştir. Bu tavizlerin başında ekonomik olduğu kadar siyasal sonuçlara da yol açan kapitülasyonlar gelmektedir. Fransa kralıyla Osmanlı sultanı arasında 1535’de kabul edilen anlaşma Fransa vatandaşlarının Osmanlı ülkesinde serbest ikametini, inanç özgürlüğünü ve ticari faaliyetlerinin korunmasını kapsamaktaydı. Böylece, Fransa kralı Hıristiyanların hamisi konumuna geldi. Zaman içinde İngiliz ve Alman güçleri de benzer imtiyazlar elde ettiler ve bunlar ticari olduğu kadar siyasal sonuçlar doğurdu. Avrupalı güçlerin Osmanlıdan kopardıkları imtiyazlar 1838’de İngiliz ticareti önündeki engeller kalkınca doruk noktasına çıktı.²

Lale devrinden itibaren Osmanlı Devleti Batıyla ilişkilerini düşmanlık ekseninden komşuluk eksenine kaydırmış, sanat, düşünce ve insan merkezli ilişkilerin geliştirilmesine çalışmıştır. Bu dönemde Avrupa medeniyetinin dinamiklerinin kavranılması çabası dikkat çekicidir. Avrupa üstünlüğü kendini en fazla askeri alanda hissettirdiğinden, matbaayı istisna tutarsak, Lale devri, I. Mahmut, III. Mustafa ve I. Abdülhamit dönemlerinde Avrupa’nın öncelikle askeri gelişmişliğinden yararlanılmaya çalışılmıştır. Fakat yine de matbaa ve sefaletlerin aracılık ettiği kültür ve medeniyet etkileşimlerinden söz etmek mümkündür. Öyle ki, III. Selim yenilikleri, “Avrupa’nın ilim, sanat, ziraat, ticaret ve medeniyet” alanlarındaki kazanımlarına Osmanlıyı ortak etmeyi amaçlamıştı.³ III. Selim’in devletin düzenine dair ulema ve devlet adamlarından istediği layihalarda ilk defa kanunnamelerin zamanın ihtiyaçları karşısında işlevsizleşmesinden, bu durumun fesadı artırdığından, yeni dinamiklere dayanan düzenle-

² Philipp 2004, 410-411

³ Karal 1988a, 55-61.

melerin yapılması gereğinden söz edilmiş, eskiye dönüşün devletin içinde bulunduğu sorunları çözmeyeceği vurgulanmış, Avrupa'dan örneklere dayanarak kanun üstünlüğünün sağlanmasının lüzumuna işaret edilmiştir.⁴ Devlet ve toplum düzenindeki bozuklukların büyük bir reform çabasıyla düzeltilebileceğini düşünen III. Selim, kendisinden önceki reformculardan farklı olarak reform girişimlerini topluma yaymaya çalışmıştır. Reform projesini oluşturmazdan önce ileri gelen kişilerin reform düşüncelerini rapor şeklinde isteyerek "meşveret" usulünün alanını genişletmekle geleneğe, katılımcılığın önünü açmakla modern gelişmelere uygun hareket etmiştir. Onun reformları Avrupa gelişmişliğine ilk bütünsel yönelim olması açısından önemlidir.⁵ Osmanlı devletinin sosyal, ekonomik, politik ve hukuksal yapısındaki bozulmayı doğru okuyan III. Selim, adaletin tesisi, rüşvet ve kayırmacılığın önlenmesi, devlet işlerinin ehliyet sahiplerine emanet edilmesi ve yönetimin görev ve sorumluluklarının paylaşılması gerekliliğine dikkat çekmiştir. Yaşadığı dönem için erken sayılabilecek olan devleti topluma mal etme düşünce ve çabalarının önemi özellikle devlet adamları tarafından anlaşılammış ve girişimleri başarısızlığa mahkum olmuştur.⁶ Yenileşme tasarımı, toplumsal ve ekonomik değişimin bir sonucu olarak değil, sarsılmaya başlayan devlet sistemini onarma ve siyasal iktidarın nüfuz alanını yeniden inşa etme amacını yansıttığından halk kesimlerinin desteğiyle uygulamaya konulmuyordu. Reformların lehinde veya aleyhinde görüş ileri sürmenin devlet işleriyle ilgilenenlerle sınırlı kalması, kamusal ve entelektüel bir tartışmaya dayanmaması Osmanlı toplum yapısının kendine has doğasından kaynaklanıyordu.

Osmanlı devlet yapısını etkileyen gerileme süreci ve bu sürece koşut gelişen dış askeri/politik başarısızlıklar ile içte ayanların giderek artan bağımsız hareket etme eğilimleri devletin bütün yapısal unsurlarında ve bu arada hukuk düzeninde yenileşmeyi ihtiyaç haline getirmişti.⁷ Tanzimat döneminde Aydınlanma, Rönesans ve Reform süreçlerinde oluşmuş Batının temel yapısal değerleri ile modern devletin olmazsa olmazı olan hukuk devleti ve bireysel haklar öncelenmişti. Fakat bu değişim Osmanlı toplumunun iç dinamiklerine değil, dönemin devlet adamlarının milliyetçi ayrımcılığı önleme gibi pratik amaçlarından kaynaklanıyordu. Bu yaklaşımı II. Mahmut döneminde de görmek mümkündür. O, şeyhülislamlığı, diğer dinlerin başkanları statüsüne indirgemiş, şer'i mahkemeleri şeyhülislamlığa bağlayıp bu makamı devlet-içi, hükü-

⁴ Bozkurt 1996a, 42-43.

⁵ Tanör 2001, 34-36.

⁶ Okandan 1968, 50-55.

⁷ Rumpf 1999, 482.

met-dışı bir konuma sokarak⁸ ayrımcılığı dışlamış, teb'anın eşitliğini güçlendirmiştir.

II. Mahmut döneminde Keçecizade İzzet Molla'nın hazırladığı İslahat layihasında rüşvetin ve sefahatin önlenmesinden, cizyenin çapulcuların tasallutundan kurtarılmasından, madenlerin işletilmesinden ve ticaretin teşviki ile yeni düzenlemelerin gerekliliğinden bahsedilmiş olması; yine bu dönemde adli ve idari ıslahat ile memurlara ait çıkarılan iki ceza kanununun rüşvet ve iltimasın önlenmesine hasredilmesi dönemin toplumsal ve siyasal manzarasını açısından önemlidir.⁹ Avrupa'daki yönetsel ve sivil kurumların üstünlüğünün inkarı mümkün olmayacak şekilde belirmiş olması ve İmparatorluk topraklarından bazılarında (Cezayir, Mora, Sırbistan, Mısır ve Romanya vb.) görülen çözümler eğilimlerinin yönetime atfedilerek padişaha karşı oluşan nefret duyguları II. Mahmut'u mutlak yetkilerini paylaşmaya zorlamıştır.¹⁰ Osmanlı devlet geleneğinde savaş, barış gibi önemli kararların Divan-ı Hümayun dışındaki üst düzey devlet yöneticileriyle istişare edilmesi geleneği vardı. III. Selim yenileşme çabalarını halka mal etmede bu geleneğe başvurmuştu. II. Mahmut ise, yenileşme girişimlerinde bu geleneğe daha kurumsal bir yapı kazandırdı ve Meclis-i Valayı Ahkam-ı Adliye'yi (1837), reformların özgür bir tartışma ortamında tartışılıp, taslaklarının hazırlanması ve uygulanmasının takibiyle görevlendirdi. Tanzimatın hazırlanmasında ve korunup uygulanmasında en önemli organ olan bu meclis¹¹ meşruti yönetime sahip ülkelerin meclislerinin çalışma yöntemleri ile işliyordu.¹² Meclis, Tanzimat ilkelerinin uygulanması bağlamında geniş yönetsel yetkilere sahipti. Devlet örgütünün yapılandırılması sürecinde merkezde bakanlıkların ve meclislerin oluşturulması, çevrede yerel idari örgütlerin kurulması ve örgütlerin yöneticileri ve işlevlerinin belirlenmesinde etkin olmuştur. Ayrıca devlet bütçesinin oluşturulması ve denetlenmesinde ilgili diğer kurumlarla eşgüdümlü bir çalışma yapmaktaydı.¹³ Meclis-i Valayı Ahkam-ı Adliye, yönetsel ve hukuksal alanlarda ihtiyaç duyulan yasaları hazırlama ve bakanlara danışmanlık yapmanın yanında, talimatlarla paşaları yönlendirme yetkisine de sahipti.¹⁴ Devlet örgütünün uzmanlaşması etkili yönetimin en önemli özelliğidir. Yönetim ve hukuk alanında etkili olacak yenilik ve düzenlemelerin yapılması modern devletin en önemli öncelikleri arasındadır. Ancak

⁸ Bingöl 1999, 533-534.

⁹ Veldet 1999, 169-173.

¹⁰ Rasim (trz), 185.

¹¹ Çadırcı 1988, 605-621.

¹² Karal 1988a, 172; Kaynar 1985, 206-208.

¹³ Seyitdanlıoğlu 1999b, 121-125.

¹⁴ Jorga 2005, 354.

Osmanlıda yönetsel ve hukuksal yapının yenileşmesinin önündeki temel engel geleneksel toplum ve devlet yapısıyla ilgiliydi.

Devlet işlerinin ilgili meclis ve heyetlerde etraflıca tartışıldıktan sonra karara ve uygulamaya konulmasının öneminin farkında olan II. Mahmut, devletin *kazai* ve idari fonksiyonlarını ayırarak, *kazai* işlevi (yasaların hazırlanması görevi de var) için “Meclis-i Ahkam-ı Adliye”, idari işlevi için “Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali” adında kısmen kendi yetkesini de kısıtlayan meclisler oluşturdu.¹⁵ II. Mahmut, “Ahkam-ı Adliye” ve “Dar-ı Şurayı Babıali” meclisleri aracılığıyla mutlak otoritesinin paylaşımına kapı aralayarak mevcut sistemin şiddetini hafifletmeye çalıştı. İlgili nizamnamede devlet ve milleti ilgilendiren bütün konuların bu meclislerde tartışıldıktan sonra uygulanacağını karara bağlanacağı belirtilmiştir.¹⁶ Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye, “Tanzimat ve mülki düzenlemeleri görüşmek, devlet ve milletin refahı için gerekli kanun ve tüzükleri daha fazla kişinin fikirlerine başvurarak hazırlamak amacıyla kurulmuştu”.¹⁷ İlk nizamnamesinde, Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali ile Dar-ı Şura-yı Askeriye’de görüşülen devletin iç, dış ekonomik, askeri vs. konularının tekrar incelenip tartışılması ve gerekli yenilik düzenlemelerin yapıp padişaha sunulması işi meclisin asıl görevi olarak belirtilmektedir.¹⁸ Kanun-dışı davranışlarda bulunan devlet adamları ve idarecilerinin yargılanması meclisin bir diğer önemli görevi idi.¹⁹ Kocaeli eyaletinin müşiri ve dahiliye nazırı olan Akif Paşa, Edirne müşiri olan Nafiz Paşa, valilik yapmış olan Tahir ile Hasip Paşalar ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun ilanı esnasında sadrazamlık makamında bulunan Husrev Paşa gibi dönemin tanınmış devlet adamları farklı suçlardan Meclis-i Ahkam-ı Adliye’de yargılanmışlar ve mahkum olmuşlardır.²⁰ Özetle Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye “... hatt-ı şerif şeklinde ilan edilecek ve müftülük fetvasına sunulacak kanunların hazırlanması ve incelenmesi”nden sorumluydu. Kanunlar ve iç işleri ile ilgili bütün sorunlar bu mecliste görüşülür ve karara bağlanırdı. Eyaletlerde görevlendirilen vali ve müfettişler, emir ve talimatları bu meclisten alırlardı. Ayrıca yüksek memurlar, haklarındaki şikayetler ve görevleri ile ilgili istismarlarla (nüfuzu kötüye kullanma, zimmetine para geçirme, devlete karşı işlenen

¹⁵ Okandan 1968, 60.

¹⁶ Okandan 1999, 102.

¹⁷ Seyitdanlıoğlu 1999b, 33-140.

¹⁸ Akyıldız 1993, 191, 193.

¹⁹ Akyıldız 1993, 197.

²⁰ Kaynar 1985, 218-223; Karal 1988a, 174.

suç ve cinayetler vs.) ile ilgili burada yargılanırlardı. Cinayet (ağır suçlar) davalarının son inceleme mercii de bu meclisti.²¹

Katılımcılık bağlamında II. Mahmut döneminin diğer önemli bir gelişmesi ayanlarla yapılan ve Sened-i İttifak olarak anılan anlaşmadır. Sened-i İttifakta vergilerin, padişahın vekilleriyle hanedanların yapacağı müzakerelerle belirleneceğinin kararlaştırılması padişahın otoritesini sınırlayıcı bir nitelik gösterir. Senedin genelinde hanedanların feodal nitelikli kazanımlarının hukuksal bir dayanağa oturtulması eğilimi görülür. Modern devlet anlayışına aykırı görünen bu yaklaşımı, ayanları, merkezi idarenin baskılarına karşı halkın temsilcileri konumuna koyarak keyfi yönetime karşı kazanım şeklinde okumak da mümkündür.²² Fakat Alemdar'ın davetine katılan ayanlar özgün konum ve ilişkilerinden dolayı "temsili, hukuka bağlı, giderek anayasalı (meşruti) bir yönetime yönelecek ya da yönlendirilebilecek bir durumda" değillerdi. Kültürel ve ekonomik yetersizlikleri bir yana, ulusal burjuvazi dinamiklerini de taşıyorlardı. Ayrıca tarihsel bağlamları ulusal özgürleşim gibi ilerici ve demokratikleştirici bir çabanın içinde olmalarına engeldi. Bu durum, Sened-i İttifakın feodalite-merkez çatışması ve merkezin taşraya kendini kabul ettirmesi şeklinde açıklanmasını olumsuzladığı gibi, iktidarın sınırlandırılması vb. hukuksal kazanımlarının abartılmasını da olumsuzlamaktadır. Uygulanamayışını da göz önüne alarak, bu belgeyi dönemin hakim eğilimi olan "merkezleştirici modernizasyon" süreci çerçevesinde merkezi otoritenin kendini toplama çabasının bir aracı olarak görmek mümkündür.²³ Ayanların Osmanlı toplumunda uzun dönem etkisini sürdüren güçlü bir çıkar çevresi olmadığı ve bunun da Osmanlı hukukunun modernleşmesini geciktirdiği söylenebilir.

Avrupa devletleriyle ticari ilişkilerde II. Mahmut döneminin sonlarında önemli gelişmeler oldu. Bu durum yerli ve yabancı tüccarlar arasındaki hukuksal sorunların artışını da beraberinde getirdi ve bu sorunların çözümünde Avrupa hukuksal yöntemlerine yabancı olan kadılar yetersiz kaldı. Bu nedenle, bu tür sorunlar önce loncalarda ve ihtisap nezaretinde görüldü, ticari ilişkilerin artmasına koşut olarak tüccar ve hukuksal sorunların artmasıyla ticaret nazırı başkanlığında lonca üyeleri ve yerli ve yabancı tüccar temsilcilerinden oluşan, Ticaret Nezaretine bağlı bir meclis (Ticaret mahkemesi) oluşturuldu (1840). Bu mahkeme, ticaret nazırı ve yardımcısının başkanlığında yedisi yerli yedisi yabancı uyruklu tüccarlardan oluşan karma ticaret mahkemelerine dönüştü (1848)

²¹ Ubcini 1998, 42, 131.

²² İnalçık 1996, 346-347.

²³ Tanör 2001, 61-64.

ve büyük şehirlere yaygınlaştırıldı. Bu mahkemelerin olmadığı vilayetlerde ticari davalara vilayet mahkemeleri bakıyordu. 1860 yılı düzenlemesi ile ticaret mahkemeleri bir başkan, iki daimi ve dört geçici üyeden kuruldu ve deniz ve kara ticareti bölümlerine ayrıldı.²⁴ Bu anlamda Avrupa ülkeleriyle ticaretin gelişmesi Osmanlı hukuk örgütünün ve normlarının yeniden düzenlenmesinde önemli bir role sahip olmuştur.

Osmanlıda İslam hukuku sabit bir niteliğe sahip değildi, hukuksal sorunlara yeni çözümler bulmaya çalışan mahkemeler kadar din bilginleri de İslam hukukunun yeni açılımlar yapmasına katkı sağlamaktaydı.²⁵ Diğer taraftan, Osmanlı hukukunun saf İslami bir niteliğe sahip olmaması Müslümanların bazı uygulamalara karşı çıkmalarında belirleyici olmaktaydı. Osmanlıda onaltıncı yüzyıldan itibaren Müslüman tebaadan dinsel söylem temelinde merkezi otoritenin icraatlarına karşı zaman zaman itirazlar yükselmekteydi.²⁶ Ancak zamanla yeni gelişmeler sonucunda İslam dini ve Türk örflerinin belirleyici olduğu Osmanlı sisteminde yalnızca Müslüman tebaanın değil gayrimüslim tebaanın da toplum ve devlet içindeki yeri ve sorunlarıyla ilgili hukuksal ve yönetsel düzenlemeler yapma gereği ortaya çıkmıştı. Kudüs'ü fethinden sonra Hz. Ömer'in yerli Hıristiyan halktan can, mal, namus güvenliği ve dini özgürlüklerini sağlama karşılığında istediği Müslümanlardan farklı şekil ve renkte bir elbise giyme, şehir merkezlerinde ata binmeme ve silah taşımama gibi farklı toplumsal kesimlerle ilgili normlar²⁷ Osmanlıda son döneme kadar uygulanmışsa da Avrupa feodalitelerinde uygulanan farklı sınıflara farklı hükümler kesinlikle uygulanmamıştır.²⁸ Bu alandaki uygulamalarında Osmanlı Avrupa'dan daha ileri bir konumda bulunuyordu. Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarından itibaren uygulanan kıyafet düzenlemeleri, devlet görevlileri ile tebaa ve bu kesimlerin kendi aralarında farklılıklar yaratmak ve var olan farklılıkları korumak amacını güderdi. Kıyafet yasası (1829), Gülhane Hatt-ı Hümayunu (1839) ve Islahat Fermanı (1856) ile yapılmak istenen ise, Osmanlı tebaasını devlet karşısında ve birbirleri arasında eşitleyerek Osmanlı toplumsal niteliğini yeni baştan şekillendirmektir. Kıyafet yasası ile, geleneksel toplumun üzerine kurulu olduğu farklılıkları yansıtan giyim düzeni kaldırılmıştır. Bu anlamda kıyafet yasası, Tanzimatın hukuksal eşitliğine giden yolda önemli bir adım olmuştur. Islahat Fermanı'nda eşitlik vurgusu devam etmiş, gayrimüslim tebaaya eğitim ve dev-

²⁴ Karal 1976, 150-151.

²⁵ Gerber 1994, 112.

²⁶ Ergene 2001, 83.

²⁷ Bozkurt 1996b, 19-20.

²⁸ Şeref 1980, 56.

let memurluklarının yolu açılarak eşitliğin güvence araçları da geliştirilmeye çalışılmıştır. Fakat bu değişim sürecine kadınlar dahil edilmemiştir. Osmanlı toplumuna eşitlik temelinde kazandırılmaya çalışılan yeni nitelikte yabancı devletlerin himayelerine girme eğilimi gösteren gayrimüslim tebaayı Osmanlı devleti hukuksal etkinlik alanında tutmak amaçlanmış, fakat başarı sağlanamamıştır.²⁹ Osmanlı toplumunda yönetsel ve hukuksal düzenlemeler üzerinde Batıdaki gibi bir burjuva sınıfının etkisi görülmezken, ayrı bir çıkar grubunu gayrimüslim tebaa temsil etmekteydi.

TANZİMAT DÖNEMİNDE SİYASAL VE HUKUSAL YAPIDAKİ YENİLEŞMELER

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde klasik Osmanlı sistemindeki bozulma hemen her alanda görülmeye başlamıştı. Can, ırz, namus ve malın korunması dini kuralların da bir gereği iken, Osmanlı Devleti'nin gerileme ve çöküş dönemlerinde devlet örgütünün yozlaşmasına koşut olarak dini kuralların uygulanmasında da suiistimaller kendini göstermiş, can güvenliği güç ve otorite araçlarına sahip olanların ağzından çıkacak bir söze bağlı hale gelirken, müsadere usulünün yaygınlığı malın ve tasarruf hakkının korunmuşluğunu tamamen ortadan kaldırmıştı. Yine iltizam usulü uygulamaları kontrol edilebilirlikten çıkmış, vergilerin tahsilinde adaletsizlik, keyfilik ve zorbalık hakim olmuştu. Mültezimlerin zulümlerinden kurtulmak için meyveli ağaç ve bahçeler bizzat sahiplerince telef edilmekteydi. Askerlik sisteminde de düzensizlik egemen olup, askere alımdan askerliğin süresine kadar her boyutunda keyfilik ve zorbalıklar hakimdi. Uzayan askerlik süreleri ekonomik ve sosyal yaşamı olumsuz etkilemekte, askerlik kapısı gençlerin gelecek beklentilerini söndürmekte, askerden kaçmalara neden olmaktadır. Bütün bu durumlar devlete güveni sarsmıştı. Tanzimat Fermanının başında dini emirlerin ihmaline dikkat çekilerek yeni düzenlemelerin yapılması gereğine işaret edilmiş ve bu düzenlemeler can, mal, ırz ve namusun korunması ilkeleri ile vergi ve askerlik sistemlerinin düzenlenmesi amacı temelinde belirlenmişti.³⁰ Eski hukuksal ve yönetsel yöntemlerin uygulanmasındaki aksaklıklar hatta bu yöntemlerin uygulanamaz hale gelmesi, yeni gelişmeleri karşılayacak özellikten yoksun oluşları özellikle askeri ve ekonomik alanda yeni düzenlemelerin gerekliliğini göstermekteydi.

Tanzimat Fermanı bütün Osmanlı vatandaşlarını hak ve görev bağlamında eşitliyordu. Bu fermanın ilkelerini en geniş anlamda tüm Osmanlı vatandaşları-

²⁹ Quataert 2003, 109-114, 214-222.

³⁰ Şeref 1980, 45-52.

nın can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması, geliriyle orantılı olmak kaydıyla herkesin vergi yükümlülüğü altına alınması ve askerlik yükümlülüğünün adalet temelinde paylaşılması³¹ şeklinde özetlemek mümkündür. Nitekim Tanzimatın uygulanacağı vilayetlere “*Tanzimat-ı hayriye ahkâmını tavzihan*” gönderilen fermanında “ ... Devlet-i Aliyyemden olan cemi’ nas can ve malına ve ırz ve namusuna külli serbesiyyet üzere malik ve mutasarrıf olub çünkü bir ademin şer’an ve kanunen da’vası alenen görülüb hüküm olunmadıkca taraf-ı şahanemden kimse hakkında bir şey yapılmıyacağından vüzeradan ta çobana kadar sair nasdan dahi kimse kimsenin bigayr-i hakkın fuzuli can ve malına ve ırz ve namusuna sakınıb el uzatmasın” denilerek hukukun üstünlüğüne vurgu yapılmıştır. Suçun şahsiliği bağlamında ise “ ... bir adem şer’ ve kanun iktizasınca katl olunduğu halde öyle olan kimselerin yalnız kendusi kabahatlı olub varisleri ol kabahatten hissedar olmamalarile anların mal-ı miriden zabt olunmak veyahut varislerine bir guna cevri-ü eziyyet kılınmak kat’an caiz ve layık olmadığı ecilden vereseleri hukuk-ı irsiyyelerinden zerre kadar mahrum olmasun ...” denilmiştir. Vergi ve askerlik konularının Meclis-i Ahkam-ı Adliye ve Dar-ı Şura-yı Askeriye’de görüşülmeye başlandığı belirtildikten ve bu alanlardaki düzenlenmelerin zaman alacağına işaret edildikten sonra “... fakat bunda dahi evvelki gibi zulm ve teaddi olunmayarak fukara ve reaya gayet himayet ve sıyanet olunub hiç kimse incidilmesun”³² denilerek hukukun üstünlüğünün sağlanması ve adaletin yaygınlaştırılması gereği ve arzusu belirtilmiştir. Yetkilerini fermanı alan “Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye”nin bu ilkelere gerçekleştirilmesiyle görevlendirilmesi, yönetimin yarı-anayasallığını düşündürmüştü de gerçekte Tanzimat Fermanı bir halk hareketi olmaktan çok sultanın ihsanı statüsündeydi. Bu yönüyle bir “charte”yi hatırlatmaktadır. Tanzimat’ın ilanından önce kurulan “Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali” ve “Dar-ı Şura-yı Askeriye” adlı danışma meclislerinin Tanzimat ilkelerinin uygulama zeminlerinin oluşumuna katkıları önemli olmuştur. “Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye”, Bab-ı Ali’deki çekişmelerin de etkisiyle ilkin “Meclis-i Ali-i Tanzimat” ve “Meclis-Vala-yı Ahkam-ı Adliye” şeklinde (1854) ikiye ayrılmış, daha sonra (1861) tekrar birleştirilmiştir. 1868 yılında ise, “Şura-yı Devlet” ve “Divan-ı Ahkam-ı Adliye” şeklini almış ve işlevsel bağlamda devletin yasama ve yargı alanlarında etkin olmuş, kuvvetler ayrılığı fikrinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.³³ Her ne kadar “yukarıdan” gelen ve yönetim düzeyinde uygulamaya konulan değişimleri yansıtsa da Tanzimat Osmanlı sisteminin modernleşme yönündeki en

³¹ Rasim (tarihsiz), 202-206; Karal 1988a, 171.

³² Kaynar 1985, 181-182.

³³ Seyitdanlioğlu 1999a, 19-20; Seyitdanlioğlu 1999b, 114-115.

önemli adım ve dönüm noktası görünümündedir. Hukukun üstünlüğü, kuvvetler ayrılığı ve eşit vatandaşlığın ilkece benimsenmesi bu dönüm noktasının en önemli boyutlarıdır.

Kuruluş amacı yeni nizamnamelerin hazırlanması olan Meclis- Vala-yı Ahkam-ı Adliye, 1839 Hatt-ı Hümayununun ilanından sonra Hattın genel ilkelerinin kanunlaştırılmasıyla görevlendirilmişti. Yasama organının gelişim aşamalarında ilk adımı temsil eden bu meclis, kuruluşundan itibaren Osmanlı İmparatorluğunun tüm unsurlarının temsili anlayışına sahip olmuştur. Nitekim yasama bölümünde etkinlikleri olmasa da 1856 yılından sonra bu meclise gayrimüslim üyeler atanmıştır.³⁴ İltizam usulünün kaldırılmasında, muhassıllık meclislerinin oluşturulmasında, eyalet ve sancakların yeniden yapılandırılmasındaki etkinliği Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'nin Tanzimat ilkelerinin yasalaşmasındaki işlevsel önemin somut kanıtlarıdır.³⁵ Gülhane Hattı ile vatandaşlara tanınan hakların korunması Ceza Kanunnamesi (1840) ile sağlanmaya çalışılmıştır. "Temyiz" kavramı ceza kanunnamesinin ilanından sonra Meclis-i Vala'ya ceza mahkemelerinin temyiz yetkisinin verilmesi ile Osmanlı hukukuna kazandırılmıştır.³⁶ Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye temyiz işleviyle bir üst mahkeme konumundayken,³⁷ İstanbul'da işlenen suçların, devlet memurları ve ulemanın karışıkları suçlar ile farklı millet ve mezheplerin adli sorunlarının görülme yeri olması bakımından bidayet mahkemesi konumundaydı.³⁸

1837'de oluşturulan "Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye" heyeti, görüldüğü gibi hukuksal ve yönetsel alanlardaki yeniliklerin tespiti, müzakeresi, uygulamalarının kontrolü ve Tanzimat kararlarına aykırı davranan üst düzey bürokratların yargılanmasıyla görevli olması açısından tam bir reform meclisi işlevine sahip olmuştu.³⁹ 1868'de bu heyet "Şura-yı Devlet" ve "Divan-ı Ahkam-ı Adliye" şeklinde ikiye ayrılmıştır. Şura-yı Devlet, kanun ve nizamnamelerin hazırlanması ve uygulanmasından sorumlu iken, Divan-ı Ahkam-ı Adliye yüksek mahkeme konumunda olup "Mahkeme-i Temyiz" ve "Mahkeme-i İstinaf" ayrımı temelinde çalışacaktı. Temyiz kısmı ceza ve hukuk dairelerinden oluşuyor, vilayet ve livalardaki nizamiye mahkemelerinin temyiz davalarını görüyordu. İstinaf kısmı ise, ticaret, hukuk ve ceza bölümlenmesi temelinde bu alanlardaki davaların son karar organı idi. Bu mahkemelerin padişah ve hükümet müdaha-

³⁴ Davison 1997, 11.

³⁵ Güneş 1997, 15.

³⁶ Mardin 1997,132-133.

³⁷ Kaynar 1985, 214.

³⁸ Bingöl 1999, 544; Seyitdanlıoğlu 1999b, 118-121.

³⁹ Akyıldız 2003, 251.

lelerinden bağımsız olarak çalışması yargı bağımsızlığının gelişimi açısından önemlidir. Aslında mahkemeler çok daha önceden bağımsızlaşmaya başlamıştı. Yerli ve yabancı tüccarların ticari alandaki anlaşmazlıklarıyla ilgilenen bir ticaret mahkemesi 1840'dan itibaren vardı. Bu süreç 1871 yılında şer'i mahkemelere ilaveten nizamiye mahkemelerinin kurulması ve 1880 yılında bu örgüte kanunla son biçiminin verilmesiyle pekişmiştir.⁴⁰ Belirtildiği üzere Şura-yı Devlet ve Divan-ı Ahkam- Adliye'nin kurulmuş olması kuvvetler ayrılığına geçişte önemli bir aşamadır. Abdülaziz, Babiali'deki bir konuşmasında "mülkiye ve adliye idaresinin bağımsızlığı" anlayışının uygulanışını dönemdeki en önemli ıslahat olarak nitelendirmiş olmasına karşın, idarenin yargısal görevleri ve müdahaleleri devam etmiştir. Yürütme-yargı ayrımında 1880 başlarında Said Paşa'nın çabaları etkili olmuş, özellikle ceza muhakeme usulü ile hukuk muhakeme usulü kanunlarındaki değişiklikler yabancıları ve yabancı elçilikleri memnun etmiştir.⁴¹

Temsili yönetim ve adem-i merkezileşmenin önemli bir adımı olan ve valilerin denetlenmesi kadar merkezle ilişkilerini düzenlemeyi amaçlayan Şura-yı Devlet, "her türlü kanun ve nizamname taslaklarını tartışıp hazırlayacak, idari sistem üzerinde genel bir denetim görevi yapıp aksaklıkları bildirecek, idari uyumsuzluk ya da tek tek memurlar arasındaki davaları karara bağlamak üzere mahkeme görevi görecektir ve padişah ya da nazırlar istediği zaman görüş bildirecektir". Meclis, başkan Mithat Paşa dışında 37 üyeden oluşuyordu. Üyelerden 11'i gayrimüslim olup, yönetimde de 1/3 oranında temsil edilmişlerdi.⁴² Böylece ilk defa gayrimüslimler ülkede uygulanacak hukuk kurallarının oluşumunda etkin rol oynamışlardır.⁴³ Bu durum parlamenter ve temsili yönetim anlayışının yansımaları kadar Batılı sistemlerin, özellikle de Fransız sisteminin taklit edilmesinden kaynaklanmıştır.

Meclis-i Tanzimat⁴⁴, bürokratların rekabet ve çekişmeleri, Meclis-i Vala'nın iş yoğunluğunun artmasına karşın etkinliğinin azalması ve kısmen Meclis-i Vala üyelerinin yeni Tanzimatçılara oranla daha muhafazakar bir yenileşme anlayışına sahip olmaları gibi nedenlerle ve "halkın durumunun düzeltilmesi, refahın artırılması ve ülkenin ma'mur bir hale getirilebilmesi için ihtiyaç duyulan kanun ve nizamları hazırlamak" amacıyla 1854 yılında kurulmuştu.⁴⁵ Ka-

⁴⁰ Çadırcı 1999, 191; Onar 1955, 60; Shaw ve Shaw 1983, 113-115.

⁴¹ Engelhardt 1999, 407-411.

⁴² Davison 1997, 13-14.

⁴³ Bozkurt 1996b, 114.

⁴⁴ Shaw ve Shaw 1983, 112-113.

⁴⁵ Akyıldız 1993, 250-251.

nunlara uygun davranmayan vekillerin yargılanması, kanun tasarılarının hazırlanması, sunulması, uygulanmalarının denetlenmesi bu meclisin yetkisindeydi. Bütün kanunların Meclis-i Tanzimatta görüşülmesinin gerekliliği yasama-yürütme erklerinin ayrımında önemli bir aşamayı ifade eder.⁴⁶

II. Mahmut sonrası dönemde çıkartılan nizamnamelerle Osmanlı yargı gücünü büyük ölçüde elinde tutan şer'î mahkemelerinin yetkileri azaltılarak etkinlik alanları daraltılmıştır. Şer'î mahkemelerin dışında adli ve idari davalara yönelik yeni mahkemelerin kurulması, bir şuray-ı devlet nizamnamesiyle adli ve idari yargılamanın şer'î mahkemelerin yetki alanı dışına alınması (1867), bu mahkemelerin çalışma alanlarının "hukuk-u şahsiye" ile sınırlandırılması ve 1871 yılındaki bir nizamname ile nizamiye mahkemelerinin yurt çapında yaygınlaştırılması çabaları bu çerçevede görülebilir. Nizamiye mahkemelerinin yaygınlaşmasından sonra adli alanda görülen düalizmden kaynaklanan sorunların aşılması için çıkarılan yeni nizamnameler şer'î mahkemelerin nüfuzlarını daraltıcı maddeler içermişlerdir.⁴⁷ Modern yargı sistemlerinin temeli olan kanunların genelliği ve teklifi ile yargı örgütünün birliği ilkeleri, şer'î, cemaat ve konsolosluk mahkemelerinin devam etmesi nedeniyle uygulanabilir değildi. Gayrimüslimlere uygulanamayan şer'î hukuk Osmanlı devlet ve toplumunun temeli kabul ediliyor, değiştirilmesinin düşünülmesi dahi mümkün görülüyordu. Öte yandan kapitülasyonların dayattığı hukuk kural ve örgütleri Osmanlı devletinin hukuk alanındaki tasarruflarına sınırlamalar getiriyordu.⁴⁸ Osmanlıda ondokuzuncu yüzyıla kadar millet anlayışı temelinde, her dini cemaat, mensupları için kendi hukuk ilkelerine göre işleyen yargı örgütüne sahip olabilmisti. Fakat teolojik olarak Müslümanların üstünlüğü kabul edildiğinden Müslümanların yargı örgütleri daha yüksek bir konuma sahipti ve Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki anlaşmazlıklarda şer'î mahkemeler yetkiliydi. Fakat o dönem şer'î mahkemeler gayrimüslimlere cemaat mahkemelerinden daha fazla hak tanıdıklarından ve kararları daha fazla bağlayıcı olduğundan, gayrimüslimler anlaşmazlıklarını sık sık şer'î mahkemelere getirmekteydiler. Eşitlikçi Tanzimat reformlarıyla şer'î mahkemeler bir çok işlevini kaybetti. Yeni ortaya çıkan karma mahkemeler ilkin farklı dinsel cemaat mensupları arasındaki ticaret ve ceza davalarına baktılsa da daha sonra medeni hukuk alanındaki davalara da baktılar. Seküler nitelikli nizamiye mahkemeleri ise 1869 yılından itibaren Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ceza ve medeni hukuk an-

⁴⁶ Akyıldız 1993, 255.

⁴⁷ Cin ve Akgündüz 1990, 283-286.

⁴⁸ Bozkurt 1996a, 50.

laşmazlıklarına bakmışlardır.⁴⁹ Seküler mahkemeler Osmanlının hukuk düzeninde dinsel referanslardan uzaklaşmasını beraberinde getirmekte ve çok hukuklu uygulamaları sona doğru yaklaştırmaktaydı. Genel mahkemelerin kurulmasında bir taraftan Avrupa devletleriyle ilişkiler etkili olurken diğer taraftan bu düzenlemelerle farklı dinlere mensup vatandaşların Osmanlı devletiyle bağlarının güçlendirilmesi amaçlanmaktaydı.

Hukuksal ve siyasal düzenlemelerin temel amacı farklı din ve milliyet mensuplarını Osmanlı toplumuyla kaynaştırmaktı. Islahat Fermanı'nda "... karma ticaret, ceza ve cinayet davaları için karma mahkemeler kurulması, bu mahkemelerde yürütülecek haklar ve ceza kanunlarıyla mahkeme usullerinin düzenlenmesi; müslüman olmayan toplulukların din yönünden olan imtiyazları muhafaza edilerek, diğer imtiyazların incelenmesi ve değiştirilmesi; patrikhanelerin veya müslüman olmayan meclislerin, bazı hallerde, hukuk davalarında sahip olacakları salahiyetlerin teyidi; adı geçen meclisler tarafından vilayet ve nahiye meclisleriyle Ahkam-ı Adliye meclisinde aza bulundurulması ..." gibi maddelerin yer alması bu amacın bir parçasıydı. Tebaanın eşitliğinin sağlanarak bir "Osmanlı toplumu" oluşturulması, büyük devletlerin gayrimüslim tebaa üzerindeki kontrolünü zayıflatmaya yönelikti.⁵⁰ Ayrıca, Müslüman ve Hıristiyan halkın temsilcilerine belediye ve vilayet meclislerinde yer verilmesi, Hıristiyan üyelerin adalet kurullarına katılmaları ve Hıristiyan cemaat örgütlerinin yeniden yapılandırılıp bu yapılandırmada cemaat meclislerinin halkın temsiliyle oluşturulması için reformlar yapılacağına dair söz verilmiş olması Islahat Fermanının anayasallaşma sürecine katkısıdır.⁵¹ Ancak bu düzenlemeler farklı milletlerin vatandaşlık bağlarının gelişmesine katkı sağlamaktan çok onların tek taraflı kazanımları olarak algılanmaktaydı.

Geleneksel Osmanlı hukukunda tebaa ile yabancıların karışıkları davalar şer'i mahkemelerde görülürdü. Bu tür davalar için başka bir yargı kurumu da yoktu. Sonraları devlet ile yabancı tüccarlar arasındaki sorunların çözümlerinde çıkan bazı sıkıntılar nedeniyle şer'i mahkemeler dışında yargılama yolları aranmaya başlandı. 19. yüzyıl başlarında karışık davaların yerli ve yabancı tüccarlardan oluşan komisyonlarla çözümü yoluna gidildi. Gümrük emininin başkanlığını ettiği komisyon daha çok ticaret davalarıyla ilgiliydi. Daha sonra komisyonun ilgi alanları genişletildi. Müslümanlar ile gayrimüslimler, farklı din ve mezhepten olan gayrimüslimler ve Osmanlı vatandaşları ile yabancılar ara-

⁴⁹ Quataert 2003, 254-255.

⁵⁰ Karal 1988a, 250-251; Karal 1976, 1-5.

⁵¹ Berkes 2002, 217.

sındaki davaları görmek için İstanbul'da kurulan karma ticaret mahkemesi, 1848 yılında yeniden şekillendirilerek geliştirilmiş ve büyük şehirlerde yaygınlaştırılmıştı. Davalar kanuna dayalı görülmediğinden ortaya çıkan keyfiliği önlemek için Fransa Ticaret Kanununu tercüme edildi. Bu kanunun birinci ve üçüncü kısmından ilhamla oluşturulan Ticaret-i Berriye neşredildi (1850). Ticaret kanunu ve mahkemelerinin ilgi alanı tüm halkı kapsar hale getirildi. Fakat yerli halkın davalarını yerli hakimler görüyordu. Kanunda yabancı üye bulundurma zorunluluğu olmamasına rağmen komisyonlardan kalan gelenek devam ettirildi. Bu gelenek ticaret mahkemelerinin kaldırılmasından sonra hukuk mahkemelerinde yabancı üye bulundurulması şeklinde yabancı baskıların oluşmasına neden oldu. Yabancılar bu baskılarında Ahmet Cevdet Paşa'nın gayrimüslimlerin hukuksal konularının korunacağı yönündeki beyanına dayanmışlardı. Bu baskılara Osmanlı yönetimi direnmiştir.⁵² Ticaret hukuku, Avrupa'daki değişimlerden en fazla etkilenen alanlardan biri durumundaydı. Kapitalizmin yayılma sürecinde geleneksel hukuk normlarının engel oluşturması karşısında bu alanda düzenlemeler yapmak sürecin doğası gereğiydi.

Osmanlı Ticaret Mahkemeleri, ticari ilişkilerdeki değişimlerin ve Avrupalı bürokratların baskıları sonucu oluşturulmuştu. Laik bir anlayışla işleyen bu mahkemelerin çalışma alanlarının belirlenmesi, şer'iat dışı mahkemelerin meşruluk kazanması açısından önemlidir.⁵³ Ticaret Nezaretinde bir ticaret mahkemesinin kurulması, Maliye Nezaretinde sarrafların anlaşmazlıklarının halli için "Meclisi Muhasebe"nin oluşturulması (1840), deniz ticaretinde beliren sorunların çözümü için liman reisinin başkanlığında oluşturulan özel meclis (1847) ile ticari davalar ile ilgili olmak üzere taşrada oluşturulan meclisler Avrupa ile ticari ilişkilerin gelişmesine koşut olarak ortaya çıkan "teamül hukukunu" uygulamakta olup bilimsel bir temele dayanmaktan uzaktılar. Onların bu eksiklikleri teşkilatı düzenleyen ve ticaret kanununa eklenen yeni kanun (1860) ve muhakeme esaslarını düzenleyen Usul-ü Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi (1862) ile giderilmeye çalışılmıştır.⁵⁴ Gerek Osmanlıdaki gayrimüslimlerin ticari etkinlikleri, gerekse Avrupa ile artan ticaret, hukuksal yeniliklerde din dışı normların benimsenmesini beraberinde getirmiştir.

18. yüzyıl sonlarından itibaren geleneksel Osmanlı yargı örgütünün işlevsizliği belirginlik kazanmış, şer'i mahkemelere yardımcı hatta onun yerine geçecek yargı yetkili meclisler oluşturulmuştur. Daha önce değinilen Meclis-i Ah-

⁵² Mardin 1947, 1405-1413; Bozkurt 1996b,113.

⁵³ Mardin 1997, 124-129; Mantran 1999, 83-84.

⁵⁴ Belgesay 1999, 213-214.

kam-ı Adliye, Meclis-i Ali-i Tanzimat, Meclis-i Tahkikat ve Meclis-i Deavi bu tür meclisler arasında sayılabilir. Bu cemiyetler şer'î mahkemelerin yeni mahkemelerle desteklenmesi ihtiyacının açık işaretleriydi. Bu ihtiyacı doğru okuyan Ahmet Cevdet Paşa, merkezde Divan-ı Ahkam-ı Adliye adlı bir yüksek mahkeme kurulmasını sağladı. Şer'î mahkemelerden ayrı olan bu mahkeme daha sonra bir nizamname ile nizamiye mahkemeleri adıyla genişletilmiş, yeni nizamnamelerle teşkilat ve işlevi düzenlenmişti.⁵⁵ Daha sonra Fransız adliye örgütü bu mahkemelerde model olarak uygulanmıştır.⁵⁶ Meclis-i Tahkikat, ceza kanununun uygulanmasını sağlamak amacıyla ceza mahkemesi konumunda önce İstanbul'da sonra eyalet merkezlerinde oluşturulmuştur. Başkanı vali olup kadı ve eyalet meclisi içinden ve dışarıdan valinin seçtiği kişilerden oluşuyordu. Yapısı temsile uygun, yargı tekniğine aykırı idi.⁵⁷ Meclis-i Tahkikat'lar önce İstanbul'da sonra'da eyaletlerde valinin başkanlığında ilgili sancak mülki amiri ve eyalet meclisi üyelerinden oluşturulurken, 1854 yılından sonra bu meclisin üyeleri valinin takdirine bağlı olarak liyakat kriterine göre eyalet meclisi dışından da atanabilmiştir. Mahkeme, ceza kanununa göre Osmanlı tebaası arasındaki hırsızlık, cinayet vb. her türlü davalarla Osmanlı tebaası ile yabancı uyruklular arasındaki davalara da bakmakta idi ve ölüm cezası dışındaki cezaları takdir hakkına sahip bulunuyordu. Karar vali tarafından uygulanırdı.⁵⁸ Şer'î ceza hükümlerine dayanan 1840 Ceza Kanunu'nu uygulamak üzere Meclis-i Tahkikat ve karma mahkemelerin oluşturulması ceza davalarında hükmün bir kurulca belirlenmesi, mahkemelerin modern bir örgütsel yapıya kavuşturulması açısından önemli bir adımdır.⁵⁹ Nizamiye mahkemelerinin temel kuruluş ilkeleri, yürütmeden bağımsızlık olmuştur.⁶⁰ Yürütmeden tam anlamıyla bağımsızlık elde edilmemiş olsa da atılan adımlar hukuk siyaset ilişkisinin bu yönde değişmesinde etkili olmuştur. Cevdet Paşa, çok sayıda şer'î mahkeme varken nizamiye mahkemeleri ve meclislerinin oluşturulmasını anlayamayanlara Celalüddin *Devvani'nin Divan-ı def-i mezalim* risalesinin tercümesini yapıp ifade ettiği görüşlerine dayanarak cevap vermiş ve itiraz eden ulemayı ikna etmiştir.⁶¹ Cevdet Paşa'nın muhafazakar dünya görüşü dikkate alındığında hukuksal modernleşmeye yaptığı bu katkı son derece önemlidir.

⁵⁵ Cin ve Akgündüz 1990, 286-288.

⁵⁶ Cin ve Akgündüz 1990, 432-433.

⁵⁷ Üçok ve Mumcu 1985, 330-331.

⁵⁸ Karal 1976, 150.

⁵⁹ Bozkurt 1996a, 116-117.

⁶⁰ Engelhardt 1999, 258.

⁶¹ Cevdet Paşa 1991, 85-91.

1840-60 arasında Osmanlı adli yapılanmasının taşra örgütlenmesinde oluşturulan muhassıllık, memleket ve eyalet meclisleri, bunların içinden çıkan cinayet meclislerinin ceza davalarında yetkilendirilmesi ve bu yetkinin kullanılmasında genel bir kanunnameye dayanılması, sivil azaların da bulunduğu bu meclislerde hükmün oy çokluğu ile verilmesi ve suçlardan bazılarının (öldürme, sirkat gibi) merkezdeki Vala-yı Ahkam-ı Adliyenin ceza onayına sunulması zorunluluğunun getirilmesi, ehl-i örfün keyfi uygulamalarını önleme⁶² ve birey hakkını korumaya yönelikti. “1865 ... tarihli nizamname ile her kaza merkezinde bir ‘Deavi Meclisi’, sancak merkezlerinde biri hukuk, diğer ceza işlerine bakmak üzere ‘Meclisi Temyizi Hukuk’ ve ‘Meclisi Cinayet’, bu mahkemelerin yükseği olarak vilayet merkezlerinde ‘Meclisi Temyizi Hukuk’ ve ‘Meclisi Kebiri Cinayet’ adlarıyla istinaf mahkemeleri teşkil olundu”. Daha sonra vilayetlerdeki iki mahkeme “Divanı Temyiz” adı altında birleştirildi. Bu mahkemeler karma hakim usulüyle kadıların başkanlığında devletin azası ve halkın seçtiği azalardan oluşuyordu. Deavi Meclisinin 4 azası, Divanı temyizinin 6 azasının yarısı gayrimüslimdi.⁶³ Hukuk mahkemeleri bir hakim (*kadı* ya da *molla*), bir *miüfti*, bir naib, bir *ayak naibi* ve bir *başkatipten* oluşurdu. Karar yalnızca hakim tarafından verilirdi. Taraflara davayı daha yüksek mahkemeye götürme hakkı tanınmıştı. Eyaletlerdeki hukuk mahkemeleri, liva yöneticisinin ve meclis üyelerinin katılımıyla ceza mahkemesine dönüşürdü. Yöneticinin başkanlığında maliyeden bir temsilci, bölgedeki Hıristiyan papazı, Hıristiyan belediyelikleri adına *hocabaşı* ve eyalette oturanlar tarafından belirlenen asiller (*vücu*) meclisi oluştururdu. Bu mahkeme meclisi ölüm cezasından daha hafif cezalandırmayı gerektirecek ceza davalarında kesin kararlar verir ve kararın uygulanmasını üstlenirdi. Ölüm cezasını gerektiren davalar başkentteki yüksek mahkemenin incelenmesine havale edilirdi.⁶⁴

Vilayet nizamnamesiyle (1867) kurulan İdare Meclisleri ve Vilayet Umum Meclisleri’nin kuruluş ve çalışma sistemleri temsil ve seçim esaslarına dayanıyordu.⁶⁵ Vilayet Nizamnamesi’ne göre, her vilayette valinin başkanlığında Müslüman ve gayrimüslimlerden ikişer üyenin katılımıyla bir *meclis-i umumi* bulunacaktı. Bu tarz idare meclisleri sancak ve kazalarda da oluşturulacaklardı. Böylece Müslüman ve gayrimüslimlerin idareye katılımları sağlanarak devlete bağlılıkları artırılmaya, büyük devletlerin müdahale gerekçeleri bertaraf edilmeye çalışılıyordu, çünkü Avrupalı devletler imparatorluğun Avrupa eyaletlerinde

⁶² İnalçık 1996, 364; Bingöl 1999, 535-542.

⁶³ Belgesay 1999, 215.

⁶⁴ Ubcini 1998, 128-131.

⁶⁵ Güneş 1997, 113-118.

uluslararası bir komisyonca inceleme istemişlerdi (1859). Bu inceleme isteği gayrimüslimlerin Müslümanların yönetimleri altında ezildikleri tezine dayanıyor ve gayrimüslimlerin yönetime eşit olarak katılımlarını sağlamayı amaçlıyordu.⁶⁶ Vilayet Nizamnamesi ile Osmanlı Mülkiye örgütünün yeniden düzenlenmesine koşut olarak Nizamiye Mahkemelerinin örgütlenişi de yeniden şekillendirildi. Buna göre; kazalarda Meclis-i Deavi, sancaklarda Meclis-i Temyiz ve vilayetlerde Divan-ı Temyiz oluşturuldu. Bu meclislerin başkanlığını yerel mülki idarenin başında bulunan kişi yapacaktı. Nizamiye mahkemelerinin yapı ve işleyişi Mehakim Nizamnamesi ile yeniden düzenlendi. Bu nizamnameye göre; “nahiyelerde imam veya papaz başkanlığında en az üç, en çok on iki üyeden oluşan İhtiyar Meclisleri, kazalarda kadının başkanlığında 3 Müslüman, 3 gayrimüslimden oluşan Meclis-i Deavi, sancaklarda ise hukuk ve ceza mahkemeleri oluştu”. Bu mahkemelere kadı başkanlık edecek, 3 Müslüman, 3 gayrimüslim üyeye ilaveten bir üye devlet tarafından atanacaktı. Vilayetlerde ise, ağır ceza davalarını görmek için ceza ve hukuk mahkemeleri üyeleri arasından seçilen kişilerden “Meclis-i Cinayet” kuruldu. Bu mahkemelerin tamamında kadı ve devletin atadıkları dışındaki bütün üyeler iki yıl için yerel halk tarafından seçiliyordu. Mahkemelerin kararları yerel mülki amir tarafından uygulanıyordu. Bu mahkemeler şer’i, ticari ve konsolosluk yargı örgütlerinin yetki alanları dışındaki davalarda Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapmadan yargılamada bulunacaklardı. Böylece Nizamiye Mahkemeleri’nin kuruluşu gerçekleşmiş oluyordu.⁶⁷ Gayrimüslimlerin hukuk sistemine dahil edilişi İmparatorluğun bütünlüğü ve geleceği açısından beklenen yararları sağlayamadı. Avrupa devletlerinin ekonomik ve teknolojik alandaki üstünlükleri, Osmanlının farklı topluluklar üzerinde uzun süreli denetim elde ederek siyasi bütünlüğünü yeniden kurmasına engeldi.

Tanzimat döneminde adli yapılanmada modernleşme/laikleşme doğrultusunda kaydadeğer adımlar atılmış olmasına karşın, hukukun bağımsızlığı tam olarak sağlanamamıştır. Okandan’ın⁶⁸ ifade ettiği gibi, Tanzimat dönemi fermanları ıslahat girişimleri olmaktan ileri gidememiş, devletin siyasi yapısına nüfuz edip, onda değişim meydana getirememiştir. Sultanın bir ihsan olarak kendi yetkilerinin bazılarını halkın lehine feragatını içeren fermanlar varsa da, kanunun üstünlüğü, sultan dahil herkesin kanuna tabi oluşu siyasi ve hu-

⁶⁶ Bozkurt 1996b, 111.

⁶⁷ Bozkurt 1996a, 120; Bozkurt 1996b, 113-114.

⁶⁸ Okandan 1968, 88-93.

kuki bir güvenceye bağlanamamış, sultan açısından vicdani bir sorumluluğu aşan bir kurumsallaşma gerçekleştirilememiştir.

MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE YÖNETSEL VE HUKUKSAL YAPIDAKİ YENİLEŞMELER

Osmanlıdaki reform sürecinde yöneticilerin kişisel nitelikleri ve kabiliyetleri son derece önemliydi. Âli Paşa'nın vefatından sonra reformları devam ettirecek dirayetli bir devlet adamının bulunamayışının sıkıntısı yaşanmıştır. İçeride bunaltan Avrupa baskılarının yanında siyasal ve ekonomik istikrarsızlığın hakim olması; dışarıda, Fransa'nın Prusya'ya yenilmesiyle dünya siyasetinde Rusya'nın (yayılmacı emel ve uygulamalarıyla) belirleyici bir konuma gelmesi, geleneksel İslami duyarlılığı zaman zaman "pan-İslamik" yaklaşımlara varan bir boyuta taşımış ve reformlar olumsuz etkilenmiştir.⁶⁹ Âli Paşa'dan sonra devlet, borçlarının faizlerini dahi ödeyemez olmuş, Galata bankerlerinden avans alır duruma gelmişti. Rusya'nın önerisiyle Avrupa konsolosları isyan eden tebaa ile Bab-ı Ali arasında aracılık yapıyorlardı. Hazinesinin iflası resmen ilan edilmesine rağmen, israf devam etmiş, panislamist akımın ve Rusların politikalarının sonucunda Bosna Hersek, Sırbistan ve Karadağ ayaklanmaları Rus savaşını hazırlamış, ülkenin ekonomik ve siyasal saygınlığı büyük zarar görmüştür. Bu durum, Genç Türklerin *hürriyet* söylemlerine *meşruti hükümet* isteğini eklemelerine ve siyasal dayanak arayışına girmelerine neden oldu. Daha sonra Sadrazamı ve padişahı yerinden edecek olan Mithat Paşa meşruti yönetime giden yolun belirleyici aktörü olmuştur.⁷⁰ Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bir taraftan İmparatorluğa tekrar eski gücünü kazandırmayı amaçlayan yenilikler ve bunlara karşı muhafazakar ve dinsel çevrelerden gelen tepkiler, diğer taraftan güçlü devletlerin Osmanlı içindeki farklı milliyet kökenine sahip toplulukları etkileyerek kendi yanlarına çekme çabaları hız kazanmıştı. Bütün bunlar devlet yapısında ve hukuksal alanda yeniliklerin iç ve dış dengelerin muhasebesine göre yapılmasını beraberinde getirdi.

İçeride en önemli sorunlardan birisi hukuksal yapıdaki yeniliklerin dinsel meşrulaştırımının nasıl sağlanacağıyla ilgiliydi. Yeniliklere öncülük eden kesimler öncelikle dinin yeni düzenlemelerle çatışmadığını vurgulamaktaydılar. Bu anlamda Genç Osmanlılar, doğru anlaşılmuş İslam'ın modern hayat ve anayasal düzen ile uyumlu olacağına ve "Devletin değerinin, vatandaşlarının tabii haklarına, can ve mal güvenliğine, adalete, Hıristiyan ve Müslümanların kay-

⁶⁹ Davison 1997, 45-77.

⁷⁰ Şeref 1980, 146-149; Baykal 1942, 47-48.

naştırılmasına katkıda bulunması ile ölçüleceğine inanmaktaydılar". Onlar devletin devamlılığını kitlelerce benimsenmesinde görüyorlardı⁷¹, ancak değişme beraberinde ona karşı tepkiyi de doğurmakta, farklı toplulukların hepsini birden memnun etmenin yolları zayıflamaktaydı.

Devlet sistemi ve hukuksal yapıda, içerde ortaya çıkan sorunları çözmek ve dünyadaki gelişmelere uyum sağlamak için anayasal bir düzenleme benimsemek için ilk kapsamlı anayasa olan Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasına girişildi. Kanuni Esasi Şura-yı Devlette bölümler şeklinde hazırlanıp bazı vekillerin de katılımıyla müzakere edilmekteydi. Burada ve Meclis-i vükelada özellikle Cevdet Paşa ve Mithat Paşa arasında önemli tartışmalar yaşanmış, vekillerin çoğunluğunun Cevdet Paşa tarafında yer almalarıyla bazı maddelerin düzeltilmesine karar verilmişse de, Rüştü Paşanın sadarettten alınıp Mithat Paşanın yerine atanmasıyla Mithat Paşa, Kanuni Esasinin iradesini Şura-yı Devletten çıktığı şekliyle aldığından bu düzeltmeleri yapmadan ilan etmiştir. Cevdet Paşa, Mithat Paşa ve taraftarlarını Kanuni Esasinin ilanının dünyanın düzenini değiştirecek, Rusya'nın egemenlik eğilimlerini körelteceğini zannedecek bir saflık içinde bulunmakla suçlar ve meşrutiyetin ilanının Rusya'yı savaş hazırlıklarından vazgeçirmediğine işaret eder. Ayrıca Mithat Paşanın Kanuni Esasi nedeniyle kendini fazlaca bağımsız hissettiğini ve bunu azil ve Avrupa sürgünü ile ödediğini belirtir.⁷² Öte yandan Mithat Paşa, Kanun-i Esasinin bir an önce ilan edilmesini istiyordu, çünkü yaklaşan Tersane konferansında İmparatorluğun parçalanması çabalarına güçlü bir anayasa ile karşı koymanın gereğine inanıyordu.⁷³

Kanuni Esasi'nin ilanı hakkındaki hattında padişah, bir taraftan anayasanın şeriata uygunluğunu ve babası Abdülmecid'in reformlarının bir uzantısı olduğunu vurgularken; diğer taraftan anayasanın amacını, "ayrım gözetmeksizin özgürlük, adalet ve eşitliğin nimetlerinden yararlanması gereken bütün Osmanlı uyruklarının refahının sağlanması, yönetimin bir ya da birden çok bireyin keyfi egemenliğinden korunması" şeklinde açıklamıştı.⁷⁴ Padişahın mutlak etki ve belirleyiciliği altında bulunan *Heyeti Vükelâ*, her konuda yasa teklifinde bulunabilirken, asıl yasama meclislerinin yasa önerileri kendi alanlarıyla sınırlandırılmış, ayrıca yeni yasa ve mevcut yasadaki değişiklik içeren teklifleri sadaret kanalından padişahın iznine bağlanmıştı (md.53). Padişahın izin vermesi du-

⁷¹ Lapidus 1996, 68.

⁷² Cevdet Paşa 1991, 167-168.

⁷³ Berkes 2002, 331-332.

⁷⁴ Davison 1997, 161.

rumunda öneri *Şura-yı Devlete* gönderilir, burada tasarı halini alarak meclislere gelir, *Meclis-i Mebusanda* görüşüldükten sonra *Meclis-i Ayana* gelir, üyeleri sultan tarafından belirlenen *Meclis-i Ayan* öneriyi dine, Kanunu Esasiye, ülkenin savunmasına, bütünlüğüne, genel adaba ve padişahın hukukuna uygunluğu bağlamında incelerdi. Sonuçta tasarıyı ya kabul eder, ya gerekçeli olarak kesin reddeder ya da değiştirilmek üzere *Meclis-i Mebusana* iade ederdi. Kesin reddedilen öneri o toplantı yılında tekrar görüşülemezdi. Bütün bu meclislerden geçen bir tasarı yasa değil *layiha* konumundaydı ve yasalaşması padişahın onayına bağlıydı. Bütün bu süreç Kanunu Esasi döneminde padişahın yasama alanında sahip olduğu belirleyici gücünü göstermesi açısından önemlidir. Yasama meclislerinin padişah iradesine bağlı olmalarına karşın, *Meclis-i Mebusanda* kabul görmeyen bir öneri padişah tarafından yasalaştırılamazdı. Böylece parlamentonun benimsemediği konuların kanunlaşmasını engelleme işlevinin varlığından söz etmek mümkündür.⁷⁵ Kanuni Esasinin, padişahu bağlayıcı olmaktan çok padişahın iradesine bağlı olduğunu, ayrıca din-devlet bileşimine resmiyet ve meşruiyet kazandırılarak padişahın dinsel yetkilerine kutsallık zemini oluşturulduğunu, bu anlamda çağdaş bir anayasa niteliğine sahip olmaktan çok uzak olduğu savunan Berkes'ten⁷⁶ farklı olarak Rumpf⁷⁷ Kanunu Esasinin, kamusal egemenliğin meşruiyetini teokratik bir zeminden demokratik bir zemine taşıdığını ileri sürer. Parlamento genel ve eşit oyla seçilen millet meclisi ve eşraf arasından seçilmiş senato olmak üzere iki meclisten oluşuyordu. Mecliste kabul edilen tasarılar ancak padişahın onayı ile kanun haline gelebiliyorsa da padişahın bu meclisin kararını dikkate aldığı da bir gerçektir.

1876 Anayasası'nda diğer imtiyazlarının yanında padişahın, hiçbir makama karşı sorumlu tutulmaması (md.5), bakanların atanma ve azilleri, parlamentonun toplanması, dağılması ve feshi ile savaş ve barış ilanına yetkili olması (md.7), parlamentonun onayı olmadan yasa çıkarabilme, olağanüstü hal ilanıyla anayasa güvencelerini askıya alabilme, devlet ve kendisi için sakıncalı gördüğü kişileri sürgüne gönderebilme yetkilerine sahip olması, geleneksel konumunun korunduğunu gösterir.⁷⁸ Ancak yasama ve idare alanlarında otokrasinin sınırlandırılmasından söz etmek mümkündür. Kanunu Esasiyle, sultan, devlet örgütünün en önemli unsuru olmayı sürdürürken, yürütme üzerinde mutlak yetkilere, yasama meclisleri olan *Meclis-i Ayan* üzerinde tam belirleyiciliğe, *Meclis-i Mebusan* üzerinde ise kısmi bir belirleyiciliğe sahipti. Mebuslar seçimle belir-

⁷⁵ Tanör 2001, 139-141.

⁷⁶ Berkes 2002, 333-335.

⁷⁷ Rumpf:1999, 484.

⁷⁸ Shaw ve Shaw 1983, 220-221; Davison 1997, 165.

lendiklerinden *Meclis-i Mebusan*'ın oluşumu padişah iradesinden bağımsızdı. Ayrıca, Kanunu Esasi, seçilen mebusları Osmanlıların genelinin vekili kabul ederek (md. 71) millet varlığını anayasal sisteme sokmuş ve sultanın egemenlik alanına milleti ortak etmişti.⁷⁹ Yine, Kanuni Esasi, yargıçların özlük işlerinin yasal dayanaklara bağlanmasıyla atama ve azillerinde yürütmenin müdahalesini önleyerek ve savcılığa anayasal bir nitelik kazandırarak yargının bağımsızlaşmasına önemli katkıda bulunmuştur.⁸⁰ Padişahın yürütmede mutlak yetkisinin devam etmesinin yanında, Osmanlı halkının vekiller yoluyla sisteme ortak edilmesi devletin hukuksal yapılanmasında kayda değer bir gelişme olmuştur.

Meşrutiyetin ilanı, Bab-ı Ali'nin teşvikiyle içeride büyük coşkuya neden olmasına karşın dışarıda beklenen etkiyi gösteremedi. Paris ve Londra'da kısmen memnuniyetle karşılanmıştır. Osmanlı Devletinin, özellikle Balkanların içinde bulunduğu karmaşanın müzakere edildiği İstanbul Konferansında (Tersane Konferansı) Hariciye Nazırı Saffet Paşa, Meşrutiyetin ilanı ile bütün Osmanlı tebaasına hürriyet verildiği için konferansın devamının gereksiz olduğunu belirtmişse de Rus temsilcinin muhalefetiyle karşılaşmış ve görüşmeler devam etmiştir. Görüşmeler sonundaki önerilerin kabul edilmemesi dış siyasi ortamı daha da kötüleştirmiştir.⁸¹

Kanuni Esasi, kişi hak ve özgürlükleri alanındaki düzenlemeleri yargısal güvenceye bağlayarak bu alandaki gelişime önemli katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda kimsenin bağlı olduğu mahkeme dışında yargılanmaya zorlanmaması (md. 23), davanın yalnızca bağlı olduğu mahkemece görülebilmesi (md. 85), mahkemelerin alanlarındaki davalara bakmaktan çekinmemeleri (md. 84), yargılamanın açık yapılması (md. 82), herkese mahkeme önünde bütün araçları kullanarak kendini savunma hakkının verilmesi (md. 26), eziyet ve işkencenin yasaklanması (md.26) ve olağanüstü mahkeme ve yargı kararı yetkili özel komisyonların kurulmamasının karara bağlanması (md. 89) çok önemlidir. Ayrıca anayasanın uygulanmasında gösterilen duyarlılık (md. 115) ile değiştirilmesinin her iki meclisin 2/3 çoğunluğuna bağlanmış olması (md. 116), anayasanın üstünlüğü, bağlayıcılığı ve katılığının benimsendiğini gösterir.⁸² Engelhardt'ın⁸³ saptadığı gibi, Kanuni Esasi Osmanlı halklarına tanınan hakların meclis garantisine alınması açısından önemli olduğu gibi, Avrupalıların Osmanlı topraklarını parçalama planlarını önleyici olması bakımından da önemlidir. Kanunda İs-

⁷⁹ Tanör 2001, 136-137.

⁸⁰ Tanör 2001, 144-145.

⁸¹ Baykal 1942, 58-59, 62.

⁸² Tanör 2001, 147-148.

⁸³ Engelhardt 1999, 359-366.

lam dini kurallarının geleneksel konumları ve padişahın hilafet sıfatı korunmuş olmakla birlikte hükümette ruhani ve cismani kuvvetlerin ayırımına gidilmiş olması, dinler ve mezhepler arasında eşitliğin kabul edilmesi ve dinlerin ve mezheplerin faaliyet serbestisinin hükümet güvencesi altına alınması, ulemanın nüfuzunu kırmış, vatandaşlık temelinde bütünleşmeye katkı sağlayarak ıslahat çabalarının önünü açmıştır. Fakat yine de seçimin uygulama şekli, memurların müdahaleleri ve halkın bilinç yapısından kaynaklanan sorunlar nedeniyle meşruteli sistemin meşruluğu tartışmalara açık olmuştur.

Adliye örgütünü modernleştirmesi II. Abdülhamit döneminde; mahkeme dilekçelerinin doğrudan mahkemelere verilmesi, ceza ve hukuk muhakeme usullerinin belirlenmesi, adliye nezaretinin görev ve teşkilatının düzenlenmesi, savcılık teşkilatının ve adliye müfettişlikleri ile icra memuriyetlerinin oluşturulması, icra ve mülki idarecilerin mahkemelere karışmalarının yasaklanması, mezhepler idaresi ve hariciye kitabetinin kaldırılarak yetkilerinin mahkemelere devredilmesi yenilikleriyle sürdürülmüştür.⁸⁴ Bu dönemde, ticaret mahkemelerinin üstünde bir konumla Adliye Nezaretî'nin kurulmasıyla, yabancıların Osmanlı adli işleyişine getirdikleri eleştirilere karşılık vermek ve yabancıların kapitülasyonlarla elde ettikleri adli ayrıcalıkları kaldırmak veya kaldırılmasına kapı aralamak amaçlanmıştır. Bu nezaret, şer'i olmayan mahkemeler ağının ceza, hukuk ve ticaret davaları alanında yaygınlaşmasında ve rasyonelleştirilmesinde önemli işleve sahip olmuştur.⁸⁵

Birinci meşrutiyetin ilanı ile yeni bir siyasal ve hukuksal düzen kurulmuştur. Dönemin sultanı II. Abdülhamit, yeni sistemden memnuniyetini belirtmiş olsa da onun işlerlik kazanmasını engelleme çabalarından uzak durmamıştır. Onun bu çabaları hürriyet taraftarı kişi ve örgütlerin oluşum ve gelişimlerini hızlandırmış ve zamanla mutlakiyet aleyhtarı bir muhalefetin oluşmasına neden olmuştur. Namık Kemal, Recai-zade Ekrem, Ebuzziya Tefik, Ahmet Rıza gibi kişiler bu muhalif hareketin öncüleri iken; *İbret*, *Tasvir-i Efkâr*, ve Askeri Tıbbiye öğrencilerinin kurdukları (1892) İttihat ve Terakki Cemiyeti muhalefet odaklarıydı. İç baskılar muhalifleri faaliyetlerini yurt dışına, -Avrupa ve Mısır-, taşımak zorunda bırakmıştı. İçerde kalan meşrutiyet taraftarları "Ahrarı Osmaniye", yurt dışındakiler ise, "Jön Türkler" adlarıyla faaliyetlerine devam etmişlerdir. Yurt dışındaki serbestlik ortamı Genç Türklerin daha etkin olmasına katkı sağlamıştı. Bu bağlamda Paris ve Londra'da yayınlanan *Hayal* (1878-79); Napoli'de çıkarılan *İstiklal* (1879); 1895'den itibaren sırasıyla Paris, Cenevre ve Bel-

⁸⁴ Karal 1988b, 348-349.

⁸⁵ Lewis 1996, 181-182.

çika'da yayınlanan *Meşveret*; Mısır'da yayınlanan *Mizan* (1895), Cenevre'de yayınlanan Osmanlı ve 1900'lü yıllara doğru Mısır'da yayınlanan *Hak ve Sancak* gazeteleri Kanuni Esasınin ilanı ve meşrutî sistemin kurulmasının etkin baskı araçları olmuştur. Genç Türklerin Prens Sebahattin ile kurdukları bağlantı, onun Fransa'daki "Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti" ve onun yayın organı *Terakki* gazetesini Abdülhamit karşıtı çabaların içine çekmiştir. Fakat bu hareketlerde asıl önemli misyon, genç subayların desteğini alan İttihat ve Terakki Cemiyeti, özellikle onun Rumeli teşkilatları tarafından yerine getirilmiştir.⁸⁶ II. Abdulhamit'in İmparatorluğun içinde bulunduğu iç ve dış karışıklıklar karşısında önceki dönemlerden daha yetkeli bir yönetim ve örgütlenme benimsemesi hem güçlü devletlerin hem de Batılı eğitim almış seçkinlerin tepkisini çekmekteydi.

Siyasal ve hukuksal yapıdaki yenilikler bir yandan geleneğin tepkisiyle baş etmek zorunda kalırken diğer yandan düzen ve değişimle ilgili Batılı görüşlerin deneme alanı halindeydi. Askeri Tıbbiye'de "İttihad-ı Osmani" (1889) olarak kurulmasından 1905 yılına kadar hürriyet söylemine sahip çıkmış olmasına rağmen Prens Sabahattin'in görüşleri dışında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir hürriyet teorisi yoktu. Bilişsel anlamda pozitivizm ve biyolojik materyalizm yönetim kadroları arasında etkili olmuştu. Ermeni ve diğer ihtilal komitelerinin örgütlenme tarzları ile 19. yüzyıl sonlarında Avrupa'da örgütlenmenin ideolojikleşerek liberal demokrasinin yerini alması ve Batı başarılarının organizasyon, disiplin ve ideolojik odaklanmaya bağlanması cemiyetin askerileşmesini doğurmuş, sakıncalı olarak algılanan hürriyet teorisine göre kalkınma teorisi öncelikli konumda yer almıştır.⁸⁷ Bu dönemde, bir taraftan hürriyet ve kalkınma ideolojilerinin yükselen değerler halini alması, diğer taraftan İmparatorluğun gücünü koruma ve düzeni sağlama çabaları en önemli sorunları oluşturmaktaydı.

Farklı sosyal ve siyasal köken ve düşüncelere sahip olmakla beraber Abdülhamit aleyhtarlığı ortak noktasında birleşen Genç Türkler, 1907 kongresinde Abdülhamit'i tahtan indirmede "orduyla işbirliğine gidilmesi"ne karar verdiler.⁸⁸ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulduğu bu kongreden bir yıl sonra cemiyetin Manastır şubesi ayaklanarak sultana meşrutî sistemi tekrar yürürlüğe koydurttu. 1912 yılına kadar yönetimi ele geçirmek için güç odakları arasında bir mücadele yaşanmış, bu yıldan sonra ordunun desteği ile ittihatçılar mutlak

⁸⁶ Okandan 1946, 991-1004.

⁸⁷ Mardin 1997: 98-101.

⁸⁸ Doğan 2000, 502-503.

bir hakimiyet kurmuşlardır.⁸⁹ Abdülhamit yönetimine karşıtlığın birleştirdiği, gerçekte ayrışma potansiyeline sahip çok farklı düşünce gruplarından oluşan Genç Türkler, iki büyük gruba bölünmüştü: Liberaller ve İttihatçılar. Osmanlı yüksek sınıfının üyeleri olan liberaller, iyi bir eğitime, kozmopolit bir anlayışa, Batı dil ve kültürüne sahiptiler. Dinsel ve etnik cemaatlerin özgün amaç ve özlendirmelerinden vazgeçmeksizin hanedana sadakatleri çerçevesinde belirginleşen vatanseverlikleri anlayışına dayanan Osmanlılık ideolojisini savunuyorlardı. İngiltere'nin rejimlerini destekleyeceğini umuyorlar ve ülkeyi, Batı Avrupa'nın hakimiyetindeki bir sisteme dahil etmeyi amaçlıyorlardı. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için eylül 1908'de *Ahrar Fırkası*'nı kurdular. Osmanlı'nın alt-orta sınıfından gelen İttihatçılar, liberallerinkine benzer bir rejimi savunmakla birlikte, *laissez-faire* politikalarına güvenmiyorlardı. Saray ve bürokrasi otoritelerinin zayıflatılmasını, modern devlet ve toplumun gerçekleştirilerek Avrupa baskısının önlenmesini savunuyorlardı. Geleneksel yönetim elitleri ve yüksek bürokrasinin kendilerine doğrudan yönetim fırsatı vermeyeceklerinin farkında olan İttihatçılar arka planda kalmayı tercih ettiler. Kasım-Aralık 1908 seçimi öncesinde bu güç odaklarına karşı toplum ve ordu içindeki örgütlü yapılar aracılığı ile mücadele ettiler ve seçimi kazandılar. Kamil Paşa İttihatçıları seçim başarılarına savaş ve denizcilik bakanlarını azlederek karşılık verdi. Böyle yapmakla onların özellikle düşük rütbeli subaylar arasındaki etkinliğini kırmayı amaçlıyordu.⁹⁰

II. Meşrutiyet öncesinde büyük devletler, gayrimüslim Osmanlı halklarını, onların haklarını korumak gerekçesiyle devletin müdahale ve yargı alanından çıkarmışlardı. Müslüman halk kendi devletinden böyle bir koruma görmediği gibi devletin keyfi uygulamalarından bunalmıştı. Bu durumda hak ve hürriyet arayışından çok devlet otoritesinin keyfi kullanımının hukukla sınırlandırılmasını sağlayacak bir araç olarak anayasayı ve anayasal yönetimi seslendiren aydınları destekliyordu.⁹¹ II. Meşrutiyetten sonra devlet otoritesinin varlığını tartışılır kılan, hürriyet serbestisinin kötüye kullanımından kaynaklanan asayiş sorunları yaşanmıştı. II. Abdülhamit bu olumsuz gelişmeleri önlemek için hafiyesi kaldırmak, Kanuni Esasının uygulanmasını üstlenmek gibi bir takım çabaların içine girmişse de ordu üzerindeki hakimiyetinden vazgeçmek istememiş; Said Paşa'ya Bahriye ve Harbiye Nazırları dahil bütün kabinenin oluşturulmasında tanımaya söz verdiği özgürlüğü tanımamıştır. Fakat gelişmeler

⁸⁹ Lapidus 1996, 70

⁹⁰ Ahmad 1999, 47-49.

⁹¹ Bozkurt 1996a, 86.

Kamil Paşa kabinesinde onu fedakarlıkta bulunmaya zorlamıştır.⁹² Osmanlı tarihinde yenileşme çabaları farklı yoğunlukta geleneksel değer odaklı tepkilerle karşılanmıştır. Meşrutiyetin ikinci defa ilanı ve takip eden yenileşmeler İttihat ve Terakkinin “kafirlik” ve “farmasonluk” ithamlarına maruz kalmasına neden olmuş, İttihat ve Terakkinin ileri gelenleri ise, yaklaşan tehlikeyi iyi okuyamamışlardır. Nitekim rejimin sigortası olarak Selanik’ten getirilen ve diğer askerlere karşı kullanılan avcı taburlarının İstanbul garnizonunda giderek yalnızlaştıklarını ve propagandaya aşık hale geldiklerini görememişler, muhalif bir gazetecinin katilini gizleyerek olaylara çanak tutmuşlardır.⁹³

Abdülhamit’in ağırlıklı olarak alaylılardan oluşan Hassa Ordusu mensuplarına maaş ve yükselmede kolaylıklar sağlayarak koruması mektepli subayları rahatsız etmişti. Ayrıca sultanın dış müdahaleyi önleyemeyeceği ve ülkede siyasal bütünlüğü sağlayamayacağı endişesi aşırı fikirlerin askeri çevrelerde kabul görmesinde etkili olmuştu.⁹⁴ Orduda hakim olmak ve yeni bir anlayışı hakim kılmak isteyen Harbiyeli subaylar alaylı denilen ve erler arasından kabiliyet kriteri ile seçilen subayları tasfiyeye girişince bu subaylar ve subay olarak kalmak isteyen erler arasında başlayan huzursuzluk kısa zamanda tüm orduya yayıldı. Hürriyet öncesi dönemin gevşek yapılanmasına alışık alaylılar disiplin ortamından kaynaklanan rahatsızlıklarına ibadetlerini yapamadıkları şeklinde dini bir kisve buldular. Yeni düzenlemelerle askerlikten kaçmaları engellenen medrese öğrencileri ve muhalefetin ordudaki bu potansiyeli etkilemeleriyle “şeriat isteriz” bayraklı bir hareket ortaya çıkmıştır.⁹⁵

İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra 1908’da yapılan milletvekilleri seçiminde Ahrar Partisiyle çekişmesinden İttihat ve Terakki Partisi galip çıktı. Padişah kişisel çabalarıyla milletvekilleri üzerinde kısmi bir etkinliğe sahip olduysa da Kamil Paşa’nın saltanat merkezli uygulamaları ile ordunun İttihat ve Terakki partisi kanalıyla etkin olma çabaları sadrazam ve İttihat ve Terakki Partisinin arasını açmış, kabinenin sonunu hazırlamıştı. Öte yandan bu gelişmeler İttihat ve Terakki Partisi ve meşrutiyet aleyhine çabaların gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu çabalarda dinin kullanılarak İstanbul’daki avcı taburlarına sızılması, bu birlikleri ayaklandırmış, çok kısa süre içinde İttihat ve Terakki ile birlikte meşruti sistemin sona, eski sistemin gündeme gelmesine neden olmuştur. Ayaklananların istekleri yerine getirilerek kargaşa önlenmeye çalışılmış; Hüse-

⁹² Okandan 1946, 1011-1013.

⁹³ Bayur 1959, 275.

⁹⁴ Tanör 2001, 173-174.

⁹⁵ Akşin 1998, 169-170, 176-177.

yin Hilmi Paşanın istifası kabul edilerek tarafsızlığıyla bilinen Tevfik Paşa sadrazamlığa getirilmiş, Harbiye ve Bahriye nazırları değiştirilmiştir. Meşrutî sistem yeniden kurulmuşsa da hükümet irtica hakimiyeti şaibesinden uzak kalamamış ve sonuçta hareket ordusu duruma el koymuştur.⁹⁶

31 Mart olayından sonra düzenin sağlanması adına yeni kanunlaştırmalara gidilmiş, maddelerinin 21'inin değiştirilmesi, 1'nin kaldırılması ve 3 yeni maddenin eklenmesiyle Kanunî Esasî önemli ölçüde değiştirilmiştir. Bu değişikliklerle padişahın vekillerin azil ve değiştirilmelerine ilişkin yetkilerinin sınırlandırılmasının yanında; mebusan meclisini fesih yetkisi üç aylık bir sürede seçim yapma, ayan meclisinin oluru ve feshin ancak mebusan ile kabine arasında anlaşmazlığın varlığına indirgenmesiyle; anlaşmalar yapma yetkisi, "Barışa, ticarete, arazi terk ve ilhakına ilişkin ya da Osmanlı uyruklarının aslı ve şahsî haklarına ve devletçe harcamayı gerektiren anlaşmalar[ın], Meclis-i Umumî'nin onaylamasına" bağlanmasıyla sınırlandırılmıştır. Padişaha sürgüne gönderme yetkisi tanıyan 113. maddenin içeriğinde değişime gidilmiştir. Bu kanunlaştırmalarla gerçek bir meşrutî rejim kurulmuştur.⁹⁷ Bunlara ek olarak; padişah siyasi alanda mebusan meclisine karşı sorumlu tutularak, istediği şekilde kabine oluşturması engellendi. İlgili düzenlemede mebusan meclisinin güvenini kazanamayan vekilin istifası, eğer güvensizlik başkana ise, kabinenin düşmesi öngörülmüyordu (30 ve 35. maddeler). Bu durumda padişah kabine oluştururken mebusan meclisinin çoğunluğunun iradesini dikkate almak suretiyle kendi iradesini kayıt altına almış oluyordu. Yine mebusan meclisinin kanun teklif etme, teklif edilen kanunu düzeltme ve reddetme yetkisi bu anlamda önemlidir.⁹⁸ 1909 değişikliğinde sultanın şeriatla bağlılığını yeminle belirtmesi (md. 3), hatta şeriatın koruyuculuğunu üstlenmesi (md. 7), yasaların şer'î hükümlere uygunluğu koşulunun getirilmesi (md. 118) devletin şer'î-monarşik yapısının devam ettiğini göstermekle birlikte; sultana anayasaya bağlılığını yeminle belirtmesi yükümlülüğünün getirilmesi (md. 3), yalnızca şeyhülislam ve sadrazamı doğrudan, vekilleri ise, sadrazamın iradesi çerçevesinde dolaylı olarak atayabilme (md.7) yetkisinin tanınarak bakanlar kurulunun oluşumundaki etkinliğinin azaltılması, bakanlar kurulunun *Meclis-i Mebusan'a* karşı sorumlu tutulması (md.30), bakanlar kurulunun görüşme konuları için sultandan izin alma şartının kaldırılması, *ayan* ve *mebusan* meclislerinin izinsiz toplanma (md. 43) ve yasa önerme haklarını elde etmeleri (md.53), *Şura-yı Devlet'in* yasama sürecinin

⁹⁶ Okandan 1946, 1016-1036.

⁹⁷ Akşin 1998, 202-203.

⁹⁸ Arsel 1953, 200-207.

dışına çıkarılması, sultanın *mutlak veto* yetkisinin *geciktiriciliğe* çevrilmesi ve *heyet-i ayan* görüşmelerine açıklık koşulunun getirilmesi ve *Mebusan Meclisi*'nin birinci ve ikinci başkanlarını seçme yetkisini elde etmeleri (md. 77) monarşinin sınırlandırılması ve parlamentarizmin gelişmesinde atılan önemli adımlardı.⁹⁹ Padişahın yetkilerinin sınırlandırılması, siyasal yapıdaki değişimi yansıtmaya açısından önemli bir gelişme olmasına karşın, dönemin siyasal çalkantıları uzun süren bir uygulama olmasını ve kurumsallaşmasını engellemiştir.

İttihat ve Terakki 1909 düzenlemeleriyle mebuslar meclisinin güçlendirilmesini mecliste çoğunluğu elde etmek amacıyla desteklemiş, padişahın mebusan meclisini feshetmede ayan meclisinin olurlarını almasını Kanunu Esasiye konulmasını sağlamıştı. Daha sonra mebusan meclisinin itaatinin zayıf bir padişaha bağlı mutlak fesih yetkisiyle daha kolay sağlanacağını düşünmüş ve fesih hakkını ayanlar meclisinin olurlarından bağımsız olarak padişaha iade ederek meşruti gelişmeye önemli bir darbe indirmiştir.¹⁰⁰ İttihat ve Terakki Partisi iktidarını sağlamlaştırmak adına partinin hemen bütün isteklerini yerine getiren sultan V. Mehmet'in yetkilerini artırma yoluna gitti. Bu bağlamda sultana parlamentonun açılışını geciktirme, kapanışını öne alma yetkisi tanınmasını (1910), Meclis-i Mebusan'ı dağıtma yetkisinin önce genişletilip (1915) sonra mutlaklaştırılmasını (1916) ve meclisin toplantı halini uzatma yetkisini (1915) saymak mümkündür. Üçok ve Mumcu'ya¹⁰¹ göre, sultanın bu yetkilerle donanması demokrasiye geçişin kesintiye uğraması olarak görülebilir.

1856'da Paris anlaşmasını imzaladıktan sonra Osmanlı Avrupa'nın bir parçası olmuştu. Osmanlı seçkinleri modernist bir ideolojiye sahiptiler ve modernleşmeyi uluslararası devlet sistemine ve hukuka bağlı, ekonomik ve siyasal açıdan bağımsız bir devlet kurmak olarak anlamışlardı. Batı Avrupa'daki gelişmeleri izleyen Genç Türkler yabancı hakimiyetinden kurtulmayı ve vatandaşların devlete sadık olmasını İmparatorluğun ekonomik ve siyasal bağımsızlığı elde etmesinin önkoşulu saymaktaydılar.¹⁰² Genç Türkler, gerçekleştirdikleri siyasal değişimlerin yanında, yeni sanat, spor ve kültürel unsurlar ile bunlara ait örgütleri batıdan aktararak toplumsal alanı yeniden yapılandırmaya çalıştılar. Kadınların toplumsal konumlarında önemli değişimler gerçekleştirilerek, feminist nitelikli olmasa bile bir kadın örgütü kurulmuştu.¹⁰³ Ayrıca, Genç Türklerin Osmanlı devlet yapılandırılmasına sağladıkları önemli bir katkı cumhuriyet

⁹⁹ Tanör 2001, 192-196.

¹⁰⁰ Arsel 1953, 208-211.

¹⁰¹ Üçok ve Mumcu 1985, 321.

¹⁰² Aksakal 2004, 510-511.

¹⁰³ Ahmad 1999, 44-45.

dönemi il ve taşra yönetimine de zemin oluşturacak bir vilayet ve belediye yönetim sistemini yürürlüğe koymuş olmalarıdır.¹⁰⁴

1913-18 yılları arasındaki hakimiyet dönemlerinde İttihatçılar devletin hukuksal egemenliğini gerçekleştirmeye, yargıyı şer'i kurumlardan bağımsızlaştırmaya ve yargıda birliği sağlamaya yönelik önemli adımlar attılar ve sert bir laiklik programı uyguladılar. Bu doğrultuda, Konsolosluk Mahkemelerini ve Cemaat Mahkemelerini kaldırdılar, Şeyhülislamın yetkilerini kısıtladılar, Şer'i mahkemeleri adalet, medreseleri eğitim bakanlığına bağladılar, kadının özgürleşmesini sağlamak için Avrupa ilkelerine dayanan bir aile kanununu çıkardılar (1917).¹⁰⁵ Bayur'un ortaya koyduğu gibi,¹⁰⁶ Şer'iyeye mahkemelerinin adliye nezaretine bağlanmasında ve bu mahkemelerin kaldırılmasında devletin modern bir hukuk yapısına kavuşturulması kadar Batılıları hoşnut etmek de belirleyici olmuştur. Dış borç bulunmasında aracılık eden yabancı sermayenin istekleri bu dönem yenileşmelerinde göz ardı edilemez bir işleve sahipti.

SONUÇ

Akıl ve bilim dinamiklerine dayanan Batı medeniyeti ekonomik, toplumsal, siyasal ve askeri alanlarda devrimsel nitelikte gelişmeler göstermiştir. Bu gelişmişliğe ayak uyduramayan Osmanlı İmparatorluğu, geleneksel Batı algısını sessiz, derinden ve sancılı bir süreç sonunda değiştirdi. Değişimin ilk adımını Batının sosyo-ekonomik, sosyo-politik ve askeri kurumlarının üstünlüğünün kabul edilmesi oluşturdu. Böylece Batı gibi bir gelişmişliğe ulaşabilmek için Batının teknoloji ve kurumlarının alınması çabaları önem kazandı. Bu anlayışın yansımaları öncelikle askeri teknoloji ve yöntemlerin Batılı uzmanlar aracılığıyla aktarılması şeklinde kendini göstermiş, ancak bu gelişmelere karşı, geleneksel toplumsal kesimler ve değişimden rahatsız olan ve statükodaki konumları sarsılan muhafazakarlar direnç göstermişlerdir. Bu durum, modernleşme çabalarının elit hareketi olmaktan çıkıp toplumsal tabana yayılması gereğini belirginleştirmiştir. Bu gereği ilk olarak III. Selim fark etmiş, askeri alanı aşan, bütün toplumsal alanları kapsayan bir yenileşmenin gerekliliğine inanmış, bu bağlamda "Nizam-Cedit" adını verdiği bir programı uygulamaya çalışmıştır. Batı gelişmişliğinin toplumsal dinamiklerine inme çabası da ilk olarak onda görülür. Bu amaçla Batıya gönderdiği elçilerin raporları ve devletin durumu ile ilgili devlet adamlarına hazırlattığı raporlar, onda Osmanlı kurumlarında daha katılımcı bir

¹⁰⁴ Lewis 1996, 227

¹⁰⁵ Lapidus 1996, 70; Tanör 2001, 213; Aydın 1999, 494, 497.

¹⁰⁶ Bayur 1959, 284-285.

sistemin geliştirilmesi fikrini ortaya çıkardı. III. Selim'in başarısızlığından sonra bu anlayışın daha kurumsal bir niteliğe kavuşması II. Mahmut ile olmuştur.

Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye, Dar- Şura-yı Askeriye ve Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali gibi meclislerin danışma amaçlı olarak kurulması, katılımcı sistemlerin geliştirilmesinin ilk adımını oluşturmuştur. Katılımcılık, katılımcıların eşitliğini gerektirmiş, geleneksel millet sistemi yavaş yavaş yerini vatandaşlık temelinde bir eşitliğe terk etmiştir. Hiçbir ayırım gözetilmeden bütün vatandaşların can, mal ve onurlarının korunması amacının Tanzimat Fermanı'nın temel vurgusunu oluşturması, Müslümanlar en üstte gayrimüslimlerin de hiyerarşik bir biçimde yer aldıkları geleneksel Osmanlı millet sisteminin köklü bir değişime uğradığının açık bir belirtisidir. Bu gelişme, millet sistemine göre eşitsizlik temelinde şekillendirilmiş olan kurumların işlevsizleşmesine neden olmuş, yeni toplumsal yapılanmaya uygun kurumsallaşmayı kaçınılmaz kılmıştır. Fakat bu süreç geleneksel toplumsal sistemin seçkinleri kadar, bizzat toplumun kendisi tarafından da olumsuz tepkilerle karşılanmış, modernleşme bu direnç noktalarına rağmen sürdürülmüştür. Modern kurumların geleneksel değer ve örgütleri dışlayıcılığının yanında geleneksel dönem boyunca "düşman" olarak algılanmış bir medeniyetin örnek alınması direnmelerin etki alanını genişletmiştir.

Modern kurumları geliştirme çabasında önemli bir aşamayı Batılı usul ve kanunların aktarılması oluşturur. İlk, Batı ticari kapitalizminin yaygınlaşmasına koşut olarak artan ticari ilişkilerin zorlamasının da etkisi ile ceza ve ticaret kanunları oluşturulmuş, daha sonra bu alanlara ait usul kanunları aktarılmıştır. Sözü edilen direnç noktalarının etkililiği, geleneksel şer'i hukukun devam etmesini beraberinde getirmiştir. Fakat genel olarak süreç şer'i hukukun modern hukuk lehine işlerlik alanlarını yitirmesiyle şekillenmiştir. Modern hukuk ilkelilerinin yaygınlık kazanması, yeni hukuk örgütlerinin oluşturulmasını zorunlu hale getirmiştir. Modern hukuk örgütlerinin oluşturulmasında, Osmanlı topraklarında ticaret yapan yabancılarla yerli gayrimüslim tebaanın sorunlarını şer'i mahkemelerde çözmek istememeleri ve bu bağlamda büyük devletlere din/mezhep kanalından ulaşarak Osmanlı devletine baskı yaptırımları da etkili olmuştur. Hukuksal ve yönetsel yenileşmelerin hemen her aşamasında bu baskılar veya bu baskıları önleme çabası etkili olmuştur. Ticari ilişkilerin zorlaması, Batılı devletlerin baskıları ve toplumsal yapıdaki dönüşümün bir sonucu olarak şer'i mahkemelerin yanında ondan farklı bir yapı ve usulle işleyen nizamiye mahkemeleri kurulmuştur. İşleyişte Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılmaması, kararın bir komisyon tarafından verilmesi ve çok aşamalı olması bu mahkemelerin şer'i mahkemelerden farklı olan temel özellikleridir. Böylece yargıda

ayrımcılık giderek ortadan kaldırılarak soyut hukukun gelişmesine zemin sağlanmıştır. Ancak büyük devletlerin yabancı ve yerli gayrimüslim tüccarlar aracılığı ile Osmanlı yargısında etkili olmaları bir sorun olmayı sürdürmüştür.

Yönetimde katılımcılık düşüncesinin III. Selim zamanında ortaya çıkmış olmasına karşın Mahmut döneminde oluşturulan danışmalık meclisleri, bu meclislerdeki özgür tartışma ortamı ve padişahın meclislerin kararlarına uyacağını yeminle belirtmesi katılımcı yönetimin ilk adımı ve uygulaması olarak değerlendirilebilir. Özellikle Meclis-i Vala-yı Ahkam- Adliye'nin yasama alanındaki görevlerin yanında bazı yönetsel görevlere de sahip olması bu yaklaşımı desteklemektedir. Genel olarak Tanzimat dönemi yönetim anlayışına gayrimüslim tebaaya bazı haklar verip bir Osmanlılık kimliği oluşturularak ayrılıkları önleme amacı hakim olmuştur. Bu çerçevede Osmanlı mülki yapılanmasını yeni anlayışlar temelinde düzenleyen Vilayet Nizamnamesi, katılımcı yönetime giden yolda önemli bir gelişim aşamasını temsil etmiştir. Bu nizamname ile gayrimüslimlerin özellikle yerel idarelerde önemli konumlar elde etmelerinin önü açılmıştır. Ayrıca Abdülaziz döneminde artan yoksulluk ve baskı bir kısım aydını yönetimin paylaşılmasının ve hürriyetin sağlanmasının devleti kurtaracağı düşüncesine sevk etti. Aydınların çabaları sonucunda ilan edilen meşrutiyetle kamu idaresine ilk defa milletin katılımı söz konusu olmuştur. Demokratik ve parlamenter yönetimin ve bürokratik yapının ancak uzun bir zaman içinde gelişebileceği düşünülerek, padişahın geleneksel konumunu sürdürmesine karşın demokratik iradenin tedricen de olsa önem kazanması gerçeği göz ardı edilemez. Parlamenter yönetime giden yolda 31 Mart olayı gibi bazı sorunlar yaşanmışsa da 1909 düzenlemeleriyle padişahın etkinlik alanı daraltılıp meclisin etkinlik alanı genişletilerek parlamenter yapı güçlendirilmiştir. İttihat ve Terakki Parti dönemi despotizmi ve ordunun siyasete karışmasıyla eleştirilse de bu dönemde hukuksal ve yönetsel alanda modernleşmeler sürdürülmüştür. ©

KAYNAKLAR

- Abdurrahman Şeref 1980. *Tarih Söyleşileri (Musahabe-i Tarihiye)*, (Sadeleştiren. Mübaccel Nami Duru), Sucuoğlu Matbaası, İstanbul.
- Ahmet Cevdet Paşa 1991. (Yayınlayan Cavid Baysun), *Tezahir,40-Tetimme*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ahmet Rasim (trz). *Osmanlı'da Batışın Üç Evresi*, 3. Baskı, (Gnz Tükçesine Çev. H. V. Velidedeoğlu), Evrim Yayınları, İstanbul.
- Ali Akyıldız 1993. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayınları, İstanbul.
- Ali Akyıldız 2003. "Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 28, Ankara. ss. 250-251.
- Bekir Sıtkı Baykal 1942. "93 Meşrutiyeti", *Belleten*, Cilt VI, Sayı 21-22, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss.45-83.
- Bernard Lewis 1996. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Boğaç A. Ergene 2001. On Ottoman Justice: Interpretations in Conflict (1600 – 1800), *Islamic Law and Society*, 8,1, ss. 52-87.
- Bülent Tanör 2001. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, (10. baskı) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Christian Rumpf 1999. "Osmanlı ve Türk Hukukunda Avrupalılaştırma Hareketleri", *Osmanlı*, Cilt VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara. ss. 481-492.
- Coşkun Üçok ve Ahmet Mumcu 1985. *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara.
- Donald Quataert 2003. *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (Çev. Ayşe Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ebul'ula Mardin 1947. "Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C ilt XIII, Sayı 4, ss. 1399-1416.
- Engelhardt 1999. *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev. Ali Reşad), Kaknüs yayınları, İstanbul.
- Enver Ziya Karal 1976. *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri 1856-1861)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Enver Ziya Karal 1988a. *Osmanlı Tarihi (Nizamı Cedid ve Tanzimat Devirleri 1789-1856)*, Cilt V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Enver Ziya Karal 1988b. *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Feroz Ahmad 1999. *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Çev. Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- M. Akif Aydın 1999. "İslam-Osmanlı Aile Hukukunun Kanunlaştırılması ve Hukukî Aile Kararnamesi", *Osmanlı*, Cilt VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara. ss.493-503.
- Gülnehal Bozkurt 1996a. *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gülnehal Bozkurt 1996b. *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Haim Gerber 1994. *State, Society and Law in Islam. Ottoman aw in Comparative Perspective*, State University of New York Press, Albany.
- Halil Cin ve Ahmet Akgündüz 1990. *Türk Hukuk Tarihi*, Cilt I-II, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Halil İnalçık 1996. *Osmanlı İmparatorluğu –Toplum ve Ekonomi-*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Hıfzı Veldet 1999. “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat 1*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, ss. 139-209.
- Hikmet Bayur 1959. “İkinci Meşrutiyet Devri Üzerinde Bazı Düşünceler”, *Belleten*, Cilt XXIII, Sayı 90, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 267-285.
- Ira M. Lapidus 1996. *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, (Çev. İ. Safa Üstün), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- İhsan Güneş, 1997. *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt I, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara.
- İlhan Arsel 1953. “Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt X, Sayı 1-4, ss. 194-211.
- M. A. Ubcini, 1998. *Osmanlı’da Modernleşme Sancısı*, (Çev. Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul.
- Max Weber 1978. *Economy and Society*, Vol. II, Ed. by G. Roth and C. Wittich, University of California Press, Berkeley.
- Mehmet V. Seyitdanlıoğlu 1999a. “Divan-ı Hümayun’dan Meclis-i Meb’usan’a Osmanlı İmparatorluğu’nda Yasama”, *Osmanlı*, Cilt VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 17-23.
- Mehmet V. Seyitdanlıoğlu, 1999b. *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Musa Çadircı 1988. “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim”, *Belleten*, Cilt LII, Sayı 203, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss.601-626.
- Musa Çadircı 1999. “Tanzimat”, *Osmanlı*, Cilt VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 183-198.
- Mustafa Aksakal 2004. Not ‘By Those Old Books of International Law, But Only by War’: Ottoman Intellectuals on the Eve of the Great War, *Diplomacy and Statecraft*, 15(3): 507-544.
- Mustafa Reşit Belgesay 1999. “Tanzimat ve Adliye Teşkilatı”, *Tanzimat1*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, ss. 211-220.
- Nicolae Jorga 2005. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Nilüfer Epçeli), Cilt 5, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Niyazi Berkes, 2002. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (Yay. Hazırlayan: Amet Kuyuş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Recai G. Okandan 1946. “Amme Hukukumuzda İkinci Meşrutiyeti Doğuran Sebepler ve Meşrutiyet Rejiminin Teessüsü”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt XII, Sayı 4, ss. 991-1036.
- Recai G. Okandan 1968. *Amme Hukukumuzun Anahatları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- Recai G. Okandan 1999. "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Reşat Kaynar 1985. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Robert Mantran 1999. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, (Çev. Server Tanilli), Adam Yayınları, İstanbul.
- Roderic H Davison 1997. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, (Çev. Osman Akınhay), Papirüs Yayınevi, İstanbul.
- Sedat Bingöl 1999. "Tanzimat Sonrası Taşra ve Merkezde Yargı Reformu", *Osmanlı*, Cilt VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 533-545.
- Sıddık Sami Onar 1955. "Osmanlı İmparatorluğunda İslam Hukukunun Bir Kısmının Codification'u MECELLE", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt XX, Sayı 1-4, ss. 57-85.
- Sina Akşin 1998. *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw 1983. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. Mehmet Harmancı), Cilt II, e Yayınları, İstanbul.
- Thomas Philipp, 2004. Bilād Al-Sām in the Modern Period: Integration into the Ottoman Empire And New Relations With Europe, *Arabica*, Tome LI,4, ss. 401-418
- Şerif Mardin 1997. *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.